

**CHRISTIANA
FIGUERES
ARCHITECT VAN
HET PARIJS-
AKKOORD**

***Dossier
Een industrie
voor de
Groene Eeuw***

Klimaatneutraal
staal, chemie
en brandstoffen

Healing

HET NIEUWE SAMEN

Eerherstel voor de mens
als sociaal wezen

INCLUSIVITEIT

Doorbreek de fixatie
op het anders-zijn

NR 4 2020 • €9,90

*'Mannen hebben
een idee en gaan
ermee rennen.
Ze houden van
tegenstellingen,
van het
simplistische
denken in ja of nee'*

— *Christiana Figueres, p. 6*

Goede bedoelingen

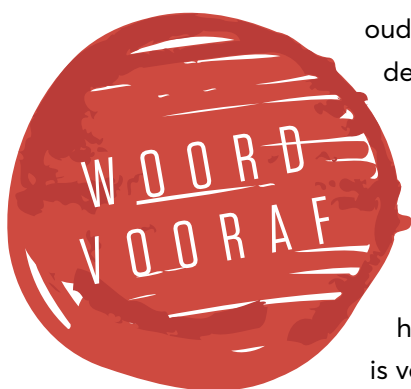
Als presentator van de fonkelnieuwe podcast Groene Gasten van het wetenschappelijk bureau luister ik zoveel mogelijk naar andere podcasts om de kunst af te kijken. Mijn favoriet tot nu toe is *Nice White Parents* (zie ook p. 66). Deze documentaire laat zien hoe de komst van een groep witte ouders en kinderen naar een zwarte school in de New Yorkse wijk Brooklyn de verschillen tussen wit en kleur op de school vergrootte – terwijl ze juist met de beste bedoelingen verdeeldheid in het Amerikaanse openbaar onderwijs wilden verminderen.

In een prachtig essay in deze *Helling* stelt hoogleraar diversiteit Halleh Ghorashi de vraag: hoe kan het dat zoveel progressieve Nederlanders met goede bedoelingen over diversiteit er niet in slagen hun leef- en werkomgeving diverser te maken? Een belangrijke oorzaak is volgens Ghorashi de voortdurende nadruk op het anders-zijn en de vermeende achterstand van migranten en vluchtelingen. Op die manier horen ze er nooit helemaal bij en komt daadwerkelijke inclusiviteit nooit tot stand. In *Nice White Parents* stelde een elfjarige jongen onomwonden dat de komst van witte kinderen zoals hij het niveau van de school flink had opgekrakt. Terwijl er vóór de komst van de witte kinderen niets mis was met de schoolprestaties.

Ook ik zie mezelf als iemand met goede bedoelingen als het gaat om inclusiviteit. Ik ben extra blij als mijn kinderen vriendjes en vriendinnetjes van kleur mee naar huis nemen om te spelen. En trots als ze het verschil in huidskleur niet eens lijken op te merken.

Maar, zoals ook Andrée van Es in haar column schrijft: diversiteit (in dit geval van schoolvriendjes) is voor mij dus blijkbaar niet vanzelfsprekend. En daar wringt precies de schoen. Voor mij waren *Nice White Parents* en het stuk van Ghorashi dan ook een eyeopener en een aanmoediging om mijn denken in lijn te brengen met mijn inclusieve intenties.

Tot slot wil ik u hartelijk bedanken dat u ook afgelopen jaar weer heeft gekozen voor *de Helling*. Immers: zonder u als abonnee zou ook het tijdschrift niet meer dan een goede bedoeling, een intentie zijn.

Hoe kan het dat zoveel progressieve Nederlanders met goede bedoelingen over diversiteit er niet in slagen hun leef- en werkomgeving diverser te maken?

— COLOFON

De Helling is het tijdschrift over groene en linkse politiek.

Jaargang 33, nr. 4, winter 2020

Uitgever Stichting Wetenschappelijk bureau GroenLinks
Hoofredactie Suzanne van den Eynden

Redactie, Lot van Hooijdonk, Farah Karimi, Alfred Kleinknecht, David Klingen, Suzanne Kröger, Herman Meijer, Simon Otjes, Farid Tabarki, Stan Termeer, Rens van Tilburg, Barbara Wegelin

Aan dit nummer werkten mee

Femke Rethans, Willemijn Ruberg, Niels Springveld

Basisontwerp Sanna Terpstra

Vormgeving Rimke Bartels, Twin Media bv, Culemborg

Beeld De Beeldredactie (Erik van 't Woud), Arianne Faber, Farhad Foroutanian, Lorenzo Matteucci, Elis Wilk

Druk Veldhuis Media

Abonnementen

Losse nummers € 9,90

Jaarabonnement (papier + digitaal) € 36,50

Online abonnement €26,50

Jongeren t/m 27 jaar € 19,50

Bankrekeningnummer:

NL60TRIO 0390109096

t.n.v. Stichting Wetenschappelijk

Bureau GroenLinks, met

vermelding van de Helling.

Wetenschappelijk Bureau GroenLinks

Postadres Postbus 8008,
3503 RA Utrecht

Bezoekadres St. Jacobsstraat 12,
Utrecht

Telefoon 030-2399900

E-mail info@wetenschappelijk-bureau GroenLinks.nl

Internet www.wetenschappelijk-bureau GroenLinks.nl

Directeur a.i. Noortje Thijssen

Medewerkers Suzanne van den Eynden, Sarah Hardus, Atty-Marjke Horjus, Evert Nieuwenhuis, Hans Rodenburg, Richard Wouters

Stagiair Bram van de Glind

ISSN 0922-0119

Copyright © 2020, De Helling.

Alle rechten op tekst,

infografieken en beeld

voorbehouden, inlichtingen

Wetenschappelijk Bureau

GroenLinks.

*'Wat als de doelen
in Nederland in 2050
niet gebaald zijn? Gaat
er dan iemand naar
de gevangenis?'*

p. 14

illustratie cover LORENZO MATTEUCCI

Dossier: Een industrie voor de Groene Eeuw

14 'Nationaliseer Tata Steel'

Interview met Heleen de Coninck en Marjan Minnesma

20 Van windwonder tot Batterij Alliantie

Lisa Jansen

25 Een industrie voor de Groene Eeuw

Evert Nieuwenhuis

Inhoud

Interview

- 6 Christiana Figueres**
'Achterover leunen en niets doen is immoreel'
Robbert Bodegraven

Achtergrond

- 37 Waarom kiezers met een migratieachtergrond de politiek links laten liggen**
Laure Michon en Floris Vermeulen

Essays

- 32 Doorbreek de fixatie op het anders-zijn**
Halleh Ghorashi
- 43 Het nieuwe samen. Eerherstel voor de mens als sociaal wezen**
Jos van der Lans

Opinie

- 53 Stop het verval van het Nederlands**
Annette de Groot
- 58 Inzet voor beter Nederlands begint al vóór basisschool**
Lisa Westerveld

Rubrieken

- 29 Column Daniëlle Hirsch**
Marketing
- 30 In Beeld**
Radical indigenism
- 49 Column Andrée van Es**
Long overdue
- 50 Het Experiment**
Energiecoach tegen armoede
- 67 De bomen en het bos**
Simon Otjes

Lezen

- 60 Recensie: Less is More**
Bram van de Glind
- 62 Recensie: Meer**
Jozef Keulartz en Pieter Pekelharing
- 64 Recensie: The Conservation Revolution**
Socrates Schouten
- 66 Signaleringen**
Podcast Nice White Parents en De Tirannie van Verdienste

'Achterover leunen en niets doen is immoreel'

Gedreven door koppig optimisme en dankzij collaboratieve diplomatie lukte Christiana Figueres in 2015 wat niemand voor mogelijk had gehouden: ze smeedde namens de VN het Klimaatakkoord van Parijs. Sindsdien reist ze de wereld rond om mensen ervan te doordringen dat iedereen een rol heeft te spelen in het beschermen van de aarde. "Klimaatverandering bestrijden geeft geen garantie op succes, maar niks doen is onacceptabel."

Het was een iconisch moment. Half december 2015 sprongen in hartje Parijs de lampen op de Arc de Triomphe aan. Ze vormden een kreet van victorie: *c'est fait!*, het is gelukt. Het Klimaatakkoord van Parijs was een feit. Iets minder dan tweehonderd landen beloofden dat ze de opwarming van de aarde onder de anderhalf à twee graden zouden houden. Het was een tour de force geweest, een uitkomst waar vooraf vooral scepsis over bestond, want eerdere klimaattoppen waren steeds geëindigd in teleurstellingen. Maar op 12 december 2015 lukte het wel. De wereld ging haar leven beteren.

Vijf jaar eerder, in 2010, was een Costa Ricaanse vrouw aangesteld als secretaris-generaal van de klimaat van de VN. Net daarvoor was de top in

GEBOREN

Costa Rica, 7 augustus 1958

STUDIE

Antropologie aan de London School of Economics.

WERK

Onder andere adviseur bij de Costa Ricaanse ambassade in Bonn, directeur van Renewable Energy in the Americas en oprichter van het Center for Sustainable Development of the Americas. Van 2010 tot 2016 was Figueres *secretaris-generaal bij de klimaat-tak van de VN*. Ze leidde de klimaat-onderhandelingen in Cancun (2010), Durban (2011), Doha (2012), Warschau (2013) en Lima (2014), en sloot in 2015 namens de VN het Klimaatakkoord van Parijs. Figueres is mede-oprichter van de non-profitorganisatie Global Optimism, die mensen wil inspireren om zich in te zetten tegen klimaatverandering, en mede-auteur van *Wij bepalen de toekomst* (uitgeverij Het Spectrum, 2020).

Kopenhagen jammerlijk mislukt. Christiana Figueres, dochter van een moeder die ambassadeur was en een vader die drie keer president van haar geboorteland Costa Rica werd, en zus van een broer die hem opvolgde, kreeg de opdracht een volgende klimaatop voor te bereiden. Toen haar kort na haar aantreden gevraagd werd hoe zij de kansen voor een internationaal klimaatverdrag inschatte, zei ze: *not in my lifetime*.

Die uitspraak werd haar wake-upcall. Toen ze na dat pessimistische antwoord naar huis ging, realiseerde ze zich wat de consequenties van haar uitspraak zouden zijn. Een wereld zonder klimaatakkoord is een wereld waar haar kinderen niet zouden kunnen overleven. Een wereld vol vernietigende conflicten, immense onbewoonbare gebieden, miljoenen vluchtelingen. Dat was het moment waarop Figueres besloot om aan die wereld niet mee te werken. Om haar houding drastisch te veranderen, van pessimistisch in een vasthoudend optimisme.

Daarmee werd ze de hoofdonderhandelaar, maar meer nog het ‘fossielvrije olievrouw-tje’ van de Parijse onderhandelingen. In de aanloop naar de conferentie in 2015 reisde ze onvermoeibaar de wereld over om standpunten van regeringen te horen, en vanuit die uiteenlopende belangen tot een compromis te komen. Collaboratieve diplomatie noemde ze het. En dat slaagde wonderwel.

Koppig optimisme

Toen Figueres' werk gedaan was, vertrok ze bij de VN, maar bleef ze zich inzetten voor de uitvoering van het Klimaatakkoord. Met Tom Rivett-Carnac, een boeddhistische politiek strateeg uit Engeland, richtte ze Global Optimism op, een organisatie die maatschappelijke verandering stimuleert met een focus op de klimaatcrisis. Onlangs brachten ze samen een boek uit: *The Future We Choose*, in het Nederlands vertaald als *Wij bepalen de toekomst*. Hierin pleit Figueres voor koppig optimisme. Onze toekomst ligt niet vast, schrijft ze. Die wordt gevormd door wie wij willen zijn.

U haalt inspiratie uit de woorden van Mahatma Gandhi, die zei dat we zelf de verandering moeten zijn die we willen zien. Daarom kiest u ervoor een koppig optimist te zijn. Wat is dat?

“Optimisme is een keuze voor hoe we ons in de wereld bewegen, een mindset. Het is geen blind geloof, geen houding van ‘wat ik ook doe, het komt wel goed’. Dat zou onverantwoordelijk zijn, een stommeit. Optimisme is voor mij een houding waarmee ik de realiteit tegemoet treed.

Veel mensen zeggen: de realiteit is zo donker, daar kan ik niet optimistisch over zijn. Maar dat is alleen zo als je gelooft dat je houding in het leven bepaald wordt door wat je in het heden ziet. Daarmee plaats je jezelf in een slachtofferpositie en ontnem je jezelf alle kracht.

Optimisme betekent voor mij: ik begrijp dat er een enorme opgave ligt. Ik vertrouw de klimaatwetenschap en ik zie de impact van ons handelen op de aarde en toekomstige generaties. En daarom kies ik ervoor al mijn inventiviteit in te zetten om de klimaatcrisis het hoofd te bieden. Want achterover leunen en niks doen, dat is immoreel en onverantwoordelijk.

Ik geloof niet in wanhoop. We moeten de werkelijkheid onder ogen zien en besluiten dat we alles willen doen wat nodig is, dat we onszelf aan de haren uit het moeras moeten trekken om zo een andere werkelijkheid te creëren. Dat is een moedige keuze, want er is dagelijks slecht nieuws, dagelijks aanleiding om op te geven.

Zulk optimisme moet koppig zijn, want het is geen keuze voor een moment of een dag. Dus we moeten zeggen: ja, het is een uitdaging, het is zwaar, maar we doen het iedere dag weer opnieuw. Klimaatverandering bestrijden geeft geen garantie op succes, maar mislukken en niks doen is onacceptabel.”

Hoe heeft u die koppigheid ontwikkeld?

“Mijn vader was een koppige optimist, ook al zou hij die term nooit gebruikt hebben. Hij heeft grote uitdagingen het hoofd geboden, met als belangrijkste de democratisering van Costa Rica. Hij deed dat met dezelfde vastberadenheid die nodig is voor een groene verandering. Dus die houding heb ik al vroeg gezien: niet buigen voor de realiteit die zich aandient, maar je richten op de toekomst die je wenst. Maar ik moet erbij zeggen dat ik misschien nog wel koppiger ben dan mijn vader. Hoe ouder ik word, hoe koppiger en ongeduldiger.”

Boos ook?

“Nee, niet boos, wel meer vastberaden. Vastberaden om de dreigingen die ik zie, die de meest kwetsbare mensen het hardste raken, het hoofd te bieden.”

Individuele actie

In *Wij bepalen de toekomst* roepen Figueres en Rivett-Carnac hun lezers op om tien acties te ondernemen, van het

visualiseren van een betere toekomst tot het leren herkennen van wetenschappelijk onderbouwde standpunten over klimaatverandering. Van het afstand doen van de hang naar materiële welvaart en de verslaving aan fossiele brandstoffen tot het planten van bomen. En van het werken aan gendergelijkheid tot het besluit politiek actief te worden. Ook geven de auteurs tips voor wat de individuele lezer concreet kan doen om bij te dragen aan nuluitstoot in 2050: binnen een week of maand, en de komende tien of dertig jaar.

Die gerichtheid op de individuele actie, is dat niet het paard achter de wagen spannen? De echte vervuilers zijn de grote bedrijven, ons voedselproductiesysteem en de bouwsector. Waarom richt u zich niet tot hen?

“Wie neemt de besluiten bij grote bedrijven? Wie gaat over de bouwsector?” Figueres laat een lange stilte vallen. “Wie zouden dat zijn? Abstracte identiteiten, onzichtbare krachten in CEO-kantoren? Welnee, iedere beslissing wordt genomen door een individu, een mens. Sommige mensen hebben alleen invloed op hun eigen leven, som-

Blik op de sterren

Figueres vertelt hoe ze geïrriteerd raakt als de invloed van individuele acties wordt onderschat. Want ook burgers zonder politieke functie of bestuurdersrol bij bedrijven zijn belangrijk. Bedrijven en regeringen, zegt ze, laten zich beïnvloeden door wat individuele burgers of klanten vragen. Maar hoe kijkt ze dan naar politieke leiders die het klimaatprobleem ontkennen of negeren? Landen als de VS, Rusland of Brazilië, waar leiders besluiten nemen die het economische kortetermijnbelang dienen, maar die geen verantwoordelijkheid nemen voor de langere termijn. Geopolitieke verhoudingen die eerder tot nationalisme en afsluiting leiden dan tot de noodzakelijke samenwerking. Mijn pessimistische tegenwerpingen brengen Figueres niet van haar stuk: “Het is onze verantwoordelijkheid om onze blik gericht te houden op de sterren, op de toekomst. Ik geloof in de bottom-upbeweging die werkt aan de toekomst die we wensen. Sommige geopolitieke leiders zullen daarop aansluiten, andere niet. We leven nooit in de ideale omstandigheden, maar dat mag ons niet stoppen. Wij houden ons vizier gericht

‘Het is onze verantwoordelijkheid om onze blik gericht te houden op de sterren, op de toekomst’

migen hebben invloed op hun familie, hun gemeenschap, hun stad of zelfs een heel land. En sommige mensen hebben invloed op een bedrijf, klein of groot. Maar ieder besluit wordt genomen door een individu, met verantwoordelijkheid over zijn eigen invloedssfeer.”

Maar u roept mensen op om bomen te planten, of hun consumeergedrag te veranderen. Critici zeggen: daarmee lossen we de echte problemen niet op.

“Dat is een misverstand. Stel dat ik de CEO ben van een groot bedrijf. Als ik lees over bomen planten, dan begrijp ik dat ik niet een enkele boom moet planten, dan begrijp ik dat mijn invloed verder reikt en dat ik moet investeren in oplossingen voor biodiversiteit en natuur. Want daar ligt mijn invloedssfeer. Als ik opgeroepen word de waarheid te verdedigen en wetenschap serieus te nemen, dan weet ik als CEO, als politicus of als burgemeester dat ik in het publieke domein duidelijk moet maken dat wetenschap leidend moet zijn bij de besluiten die we nemen.”

op een toekomst waarin onze kinderen en hun kinderen veilig en gezond kunnen leven.

In democratische landen gaat het om bewustwording, zodat er gestemd wordt op leiders die de toekomst veiligstellen. In niet-democratische landen hebben we een heel andere uitdaging. Maar ook daar zijn kansen. Kijk naar China. Het land werkt aan ambitieus klimaatbeleid. Waarom? Omdat het in hun belang is. Ze zien dat ze competitief blijven door de CO₂-uitstoot terug te dringen en over te gaan op hernieuwbare energie. Klimaatbeleid is niet tegengesteld aan economische belangen. Sterker nog: ze gaan hand in hand. Uiteindelijk zal die economische drijfveer belangrijker zijn dan geopolitieke tegenstellingen. En zullen ook de niet-democratische landen de juiste besluiten nemen.”

Uw optimisme is aanstekelijk. Maar China investeert in eigen land miljarden in hernieuwbare energie terwijl het tegelijkertijd miljarden aan fossiele brandstoffen op →

→ 'Het bedrijfsleven moet veel beter zijn best doen om te investeren in arme landen'

het Afrikaanse continent uitgeeft. En ook de Amerikanen investeren meer in fossiel dan in hernieuwbaar.

"Ik ben het niet met je eens. Het begint echt te veranderen. Kijk naar de Net-Zero Asset Owner Alliance, een groep van zo'n dertig investeringsfondsen, met een portfolio van 5 biljoen dollar. Zij gaan hun investeringen CO₂-neutraal maken. Hun aandeelhouders vragen erom. En BP heeft aangekondigd dat ze de gas- en olieproductie in de komende tien jaar met 40 procent terug zal brengen en klimaatneutraal wil zijn in 2050. In plaats van olie te boren in ontwikkelingslanden gaat ze investeren in hernieuwbare bronnen. De aandelen stegen daarop met 7 punten. De markt begint in te zien dat het in economisch opzicht veiliger is in klimaatneutrale bedrijven te beleggen.

Ik beweer niet dat al het kapitaal al verlicht is, maar het tegendeel is zeker ook niet waar. We zitten midden in een transitie en transities zijn per definitie rommelig en chaotisch. In zo'n periode kun je zoeken naar bewijs dat het verleden overwint, en dit ook vinden. Je kunt ook een andere bril opzetten en bewijs zoeken voor een nieuwe

toekomst, en dat vind je óók. Eerlijk gezegd zijn er altijd heel veel tinten grijs. Het is denk ik behulpzaam om minder simplistisch te denken in termen van het een of het ander, maar meer in termen van complexe nuances."

Armste landen

Een van de grote issues tijdens de onderhandelingen over het Klimaatakkoord was de discussie over de rol van ontwikkelingslanden. Tot op de dag van vandaag woedt die discussie voort. Arme landen zijn niet verantwoordelijk voor de vervuiling, maar lijden er het zwaarste onder. Mogen we van hen vragen hun olie en gas in de grond te laten zitten?

"Ook hier geldt: maak het niet simplistisch. Dat een deel van de wereld zich de afgelopen eeuw ontwikkelde door fossiele brandstoffen te gebruiken, betekent niet dat dit model de enige mogelijkheid voor ontwikkeling in de toekomst is. We hebben inmiddels veel betere technologie. Tien jaar geleden was telecommunicatie tussen de meest afgelegen gebieden in de armste landen onmogelijk. Als die landen voor de ontwikkeling van de twintig-

ste eeuw hadden gekozen, hadden ze kabels aangelegd, netwerken die het hele land verbinden. Maar wat gebeurde? Ze gingen massaal over op mobiele telefonie. Ze sloegen de westerse ontwikkelingsfase over. Dat zal nu weer gebeuren met hernieuwbare energie. Dat gezegd hebbend zijn er twee grote uitdagingen. Ten eerste: de prijs van kapitaal. De armste landen worden het hardst getroffen door klimaatverandering. Vanwege die kwetsbaarheid is kapitaal in de armste landen veel duurder dan elders. Dat is een economisch onrecht dat bovenop het klimaatonrecht komt.

Ten tweede investeerden ontwikkelingslanden pas de afgelopen decennia in infrastructuur voor fossiele energie en transport. Veel van die infrastructuur is nu ongeschikt voor hernieuwbare energie. Dus moet ze versneld afgeschreven worden. In de westerse wereld speelt dat probleem niet. Investerings voor fossiele energie zijn al veel langer geleden gedaan en inmiddels vrijwel afgeschreven. Dus kunnen westerse landen nu veel makkelijker overstappen op *smart grits*, slimme netwerken voor duurzame energie.

De oplossing is dat ontwikkelingslanden goedkoop aan kapitaal moeten kunnen komen om te investeren in een duurzame economie. En dat ze geholpen worden met de afschrijving van inefficiënte investeringen. Als we dat niet regelen, veroordelen we de ontwikkelingslan-

heel andere manier van denken dan de economie van de twintigste eeuw. Maar we moeten daarnaartoe, en we moeten ontwikkelingslanden helpen daar te komen."

Wie zijn 'wij'?

"Overheden die in bilaterale relaties technische en financiële hulp bieden aan ontwikkelingslanden. Maar ook de financiële instituties die voor kapitaal zorgen. En het bedrijfsleven, dat veel beter zijn best moet doen om te investeren in arme landen. Ze moeten eindelijk begrijpen dat er groeimogelijkheden liggen, dat hun klanten ook daar rondlopen. Ook hier komt het weer aan op besluiten van individuen."

Meer samenwerking

De overgrote meerderheid van deze beslissers is man. U wijst op het belang van gender in de oplossing van de klimaatcrisis. Waarom is dat zo belangrijk?

"Allereerst: vrouwen worden disproportioneel getroffen door klimaatverandering, zeker in ontwikkelingslanden. Vrouwen zijn verantwoordelijk voor het eten op tafel, de verbouw en bereiding van het voedsel en de opvoeding van de kinderen.

Voedsel, water en hout worden ingrijpend getroffen door klimaatverandering. Soms gaan hele oogsten verloren door klimaatverandering, door droogte of juist hevige

'Mannen hebben een idee en gaan ermee rennen. Ze houden van tegenstellingen, van het simplistische denken in ja of nee'

den tot oude fossiele technieken met oude infrastructuur. Terwijl de westerse wereld met nieuwe technologie op hernieuwbare energie overstapt.

Dat het kan, bewijst president Modi van India. Hij heeft zich verbonden aan de missie om alle *communities* in India aan hernieuwbare energie te helpen. Met fossiele energie kan dat niet, want dan heb je een landelijk netwerk nodig van buizen en infrastructuur. Met hernieuwbare energie hoeft dat niet meer. In India worden decentraal overal kleine *smart grits* aangelegd, zodat uiteindelijk alle Indiase dorpen aan schone energie komen.

Net als de rijke westerse landen moeten de ontwikkelingslanden overstappen op deze nieuwe werkelijkheid. Dat vraagt een heel andere economische structuur en een

regen. Vruchtbaar land wordt woestijn. Huiselijk geweld komt voort uit het feit dat vrouwen meer moeite hebben aan voedsel of water te komen.

Dat is de ene kant van het verhaal. De andere kant is dat vrouwen andere oplossingen bedenken dan mannen. In mijn ervaring als onderhandelaar bij het Klimaatakkoord heb ik dat duidelijk gezien. Vrouwen neigen ernaar meer samen te werken. Ze brengen de visie van anderen in, zoeken coöperatief naar nieuwe gezichtspunten. Ze denken ook loyaler, meer langetermijn- en toekomstgericht. Hoe dat komt? Omdat vrouwen kinderen krijgen en opvoeden. Biologisch zijn wij letterlijk de dragers van de toekomst.

Verder heb ik gemerkt dat vrouwen inclusiever denken, minder in zwart-witte tegenstellingen. Ze begrijp- ➔

pen de complexiteit, de nuances beter. Mannen hebben een idee en gaan ermee rennen. Ze houden van tegenstellingen, van het simplistische denken in ja of nee. En juist klimaatverandering wordt niet opgelost met denken in tegenstellingen. Daarom zijn vrouwen zo hard nodig.

Idealiter zitten beiden aan tafel, mannen en vrouwen. Zodat de verschillende en onverwachte gezichtspunten ingebracht worden, de complexiteit wordt erkend. En tegelijkertijd het proces op snelheid gericht blijft. Er is ook directe actie nodig. De complementariteit van de twee is het ideaal.”

Naast vrouwen die onevenredig getroffen worden door de klimaatcrisis worden ook onze kinderen erdoor getroffen. Moeten zij niet een veel grotere stem aan tafel krijgen?

“Ik denk niet dat het eerlijk is om de last van de besluiten af te schuiven op jonge mensen. Zodat wij, volwassenen, kunnen zeggen: godzijdank, de jeugd gaat ons redden. Jonge mensen moeten de kans krijgen zich te ontwikkelen, hun leiderschapskwaliteiten tot bloei te laten komen. Ze komen aan de tafel te zitten, maar tegen die tijd is het te laat om de juiste besluiten te nemen. Daarom moeten

Dat is een heel belangrijk moment en het is aangebroken.

Uit onderzoek naar eerdere transformaties weten we dat er een kantelpunt is als 3 procent van de bevolking zich aansluit. Op dat niveau van burgerlijke ongehoorzaamheid zijn we nog niet, maar we naderen het.”

Wat nu bij de aanpak van de Covid-19-crisis gebeurt, zien we in nog sterkere mate bij de politisering van de klimaatcrisis. In plaats van een eensgezinde collectieve aanpak wordt het onderwerp van politieke en maatschappelijke polarisatie. Hoe ziet u dat?

“Ik heb nooit begrepen waarom klimaatverandering gepolitiseerd is geraakt. Het is niet links of rechts, gaat niet over nationalisme of globalisme. Klimaatverandering is een mensenrechtenissue en een economische kans. Het is heel droevig dat het in sommige landen wel onderdeel geworden is van de politieke strijd. Dit betekent dat het onderhevig wordt aan politieke cycli. Soms gaat het de goede kant op, soms wordt er weer op de rem getrapt, afhankelijk van de politieke wind die waait.

Maar het politiseren van klimaatmaatregelen slaat echt helemaal nergens op. Linkse partijen zien ze als een

‘Het politiseren van klimaatmaatregelen slaat echt helemaal nergens op’

wij nu, met hen in gedachten en voor ogen, de besluiten nemen die hun toekomst veiligstellen.

De rol van jonge mensen is om volwassenen ter verantwoording te roepen en ons onder druk te zetten.”

De jonge generatie is boos op volwassenen die besluiten nemen die hun toekomst schaden. Sommigen roepen al op tot burgerlijke ongehoorzaamheid. Steunt u hen?

“Jazeker. Grote economische of politieke veranderingen vinden nooit plaats zonder burgerlijke ongehoorzaamheid. Als we naar klimaatverandering kijken, dan zien we dat de meest getroffen groepen niet of nauwelijks gehoord worden. Vrouwen, jongeren, mensen in de armste landen. Burgerlijke ongehoorzaamheid ontstaat als zij zolang genegeerd zijn dat ze het niet langer accepteren.

mensenrechten-, een gezondheids- of een ongelijkheidsissue. Rechtse politici kijken ernaar vanuit bedrijfscontinuïteit, een investeringsrisico, vanuit bescherming van kapitaal en bezittingen, als een groeimogelijkheid voor klanten. Dus vertel me maar: allebei de benaderingen zijn van belang en waar. Het CO₂-vrij maken van de economie overstijgt politieke tegenstellingen. Het is goed voor alle partijen.

De klimaatcrisis is de grootste onrechtvaardigheid die de mensheid ooit heeft gekend. Het is onrechtvaardig voor de armste landen, onrechtvaardig voor toekomstige generaties, onrechtvaardig voor de natuur en het is onrechtvaardig voor de aarde. Het ergste is: we hebben de crisis zelf gecreëerd. Mijn leven staat in het teken van het elimineren van dat onrecht.” ✕

DOSSIER

Een industrie voor de Groene Eeuw

'Nationaliseer Tata Steel'

Interview met Heleen
de Coninck en
Marjan Minnesma
Suzanne van den
Eynden en Evert
Nieuwenhuis

p. 14

Van windwonder tot Batterij Alliantie

Lisa Jansen

p. 20

Een industrie voor de Groene Eeuw

Evert Nieuwenhuis

p. 25

illustraties LORENZO MATTEUCCI

Een beter milieu begint bij
de basisindustrie, die in
Nederland de meeste
broeikasgassen uitstoot.

Maar hoe maken we olie,
staal en chemie groen en
toekomstbestendig? Dat onder-
zoekt het wetenschappelijk
bureau in het project Groene
Industriepolitiek, dat komend
voorjaar wordt gepubliceerd.
In dit dossier een aantal
inzichten en aanbevelingen.

**Interview Heleen de Coninck
en Marjan Minnesma**

'Nationaliseer Tata Steel'

**Industriebedrijven die samen-
werken in plaats van concur-
reren, en een overheid die even
doortastend de CO₂-uitstoot te
lijf gaat als de Covid-crisis. Met
dergelijke zware ingrepen is een
grotendeels groene basis-
industrie mogelijk, stellen Marjan
Minnesma en Heleen de Coninck.**

door SUZANNE VAN DEN EYNDEN & EVERT NIEUWENHUIS

fotografie DE BEELDREDAKTIE / ERIK VAN 'T WOUDE

Wie aan de Botlek onder Rotterdam, Chemelot bij Sittard-Geleen of Tata Steel bij IJmuiden denkt, ziet schoorstenen met zwarte, stinkende rook voor het geestesoog verschijnen – bepaald niet het toonbeeld van duurzaamheid. Dat moet anders. Want de zware industrie – denk aan staal, chemie, raffinage en kunstmestproductie – is verantwoordelijk voor zo'n 25 procent van de Nederlandse CO₂-uitstoot en grootverbruiker van eindige grondstoffen. Zonder groene industrie komen de klimaatdoelen en een circulaire economie dus nooit dichterbij.

Gelukkig kán dat anders, zeggen Marjan Minnesma en Heleen de Coninck: een klimaatneutrale en grotendeels circulaire basisindustrie die bovendien internationaal concurrerend is, is voor de meeste industrieën met het juiste beleid binnen 25 jaar mogelijk – volgens Minnesma zelfs nog eerder. Minnesma is als directeur van Urgenda wereldberoemd door de 'Urgendazaak' waarin ze de Nederlandse staat via de rechter dwong serieus klimaatbeleid te voeren. De Coninck is hoogleraar aan de TU Eindhoven, gespecialiseerd in het vergroenen van de industrie en één van de hoofdauteurs van het IPCC-rapport over 1,5 graad opwarming. Beiden stellen dat met sterk overheidsingrijpen, gevoed door een gevoel van urgentie, het tij te keren is. Cruciaal is dat we stoppen met het 'gepolder' van de afgelopen jaren en ook de 'boterzachte' Klimaatwet zet te weinig zoden aan de dijk. Minnesma: "We moeten de klimaatcrisis net zo behandelen als de Covid-crisis, inclusief wekelijkse persconferenties van premier Rutte."

—Suzanne van den Eynden is hoofdredacteur van tijdschrift de Helling. Evert Nieuwenhuis is project- en onderzoeksleider bij Wetenschappelijk Bureau GroenLinks.

'Ik zeg vaak tegen gemeentebesturen: wat is het lelijkste stukje van je stad of dorp? Zet daar twee rijen van vijf molens neer en je bent klaar'

Marjan, jij schrijft in Urgenda's visierapport dat de Nederlandse industrie al in 2030 groen en schoon kan zijn.

Leg uit.

MM: "Ik ben bij alle zware industriebedrijven op bezoek geweest met de vraag: stel dat je binnen tien tot vijftien jaar naar nul uitstoot móet, kan jouw bedrijf dat dan aan? Dat blijkt in de meeste gevallen mogelijk te zijn. Neem kunstmest. Dat maken we nu met aardgas, maar we kunnen het ook produceren met groene waterstof zonder CO₂-uitstoot. De industrie kiest voor aardgas omdat het goedkoop is, je mag CO₂ immers bijna gratis uitstoten. Waterstof is op dit moment schaarser en duurder en daarom zeggen bedrijven: als ik als enige overstap, moet ik mijn prijzen verhogen en gaan mijn klanten naar de concurrent. Maar het kán dus wel."

Is dat jouw eigen conclusie? Of zeiden de directies van de industriebedrijven dat ook zelf?

MM: "Het blijkt uit ons eigen onderzoek en de directies beamen dit. Bij sommigen moest ik een beetje aandringen, bij anderen ging het wat makkelijker, maar allemaal zeiden ze: het zou kunnen, maar we gaan het niet doen want dan vallen we om. Dat komt door de op concurrentie gebaseerde manier waarop de industrie nu is georganiseerd. De industrie zou veel meer moeten gaan samenwerken, bijvoorbeeld door naast een staalfabriek een chemisch bedrijf en een bouwproducent te vestigen. Voor de productie van staal is ijzererts nodig, dat verhit wordt met steenkool. Steenkool zorgt voor de uitstoot van CO en CO₂ (koolmonoxide respectievelijk kooldioxide, red). Geluk-

kig is CO de basis van de bulkchemie. Als je die CO zou afvangen en schoonmaken, kan de chemische buurman die hergebruiken. Eenzelfde route kan bijvoorbeeld ook voor de productie van bouwmaterialen met behulp van CO₂. Het afval van de één wordt zo de bouwstof van de ander."

HdC: "Bij waterstofproductie uit gas komt zuivere CO₂ vrij, die als grondstof gebruikt kan worden in chemische processen. Dat is wel alleen klimaatneutraal als de CO₂ daarna niet alsnog de atmosfeer in gaat, en als de extra energie die nodig is voor het afvangen en hergebruik CO₂-vrij is. Het is meestal sneller en kansrijker om CO₂ af te vangen en ondergronds op te slaan (ook bekend als Carbon Capture and Storage, CCS, red.), iets dat bij sommige fabrieken nu al heel goed te doen is. Het afvangen en opslaan van CO₂ is een prima tussenoplossing, want de CO₂ wordt permanent uit de atmosfeer gehouden. Uiteindelijk willen we natuurlijk helemaal af van CO₂."

MM: "Ik denk dat het slimmer is om sneller op te schalen naar zon- en windenergie. In Nederland kunnen we in 2030 onze energie volledig uit zon, wind en aardwarmte halen. Daarvoor hebben we 3.500 windmolens op land nodig van 3 tot 4 megawatt. Dat zijn er maar negen per gemeente! Ik zeg vaak tegen gemeentebesturen: wat is het lelijkste stukje van je stad of dorp? Zet daar twee rijen van vijf molens neer en je bent klaar. En het hoeft ook niet overal. Als je er tweehonderd kwijt kunt op de Maasvlakte bij Rotterdam, kun je het Groene Hart met rust laten. Op zee hebben we er 4.750 nodig van 8 megawatt, maar de eerste van 12 megawatt zijn er al, dus dat kunnen

er minder worden. Tot slot hebben we negen zonnepanelen per persoon nodig. En ook daar kun je uitruilen: als een boer in de buurt er tweehonderd heeft en jij kan er nul kwijt want je woont in een stadsappartementje, dan is dat ook goed."

Produceren we dan genoeg energie om alle industrie te behouden?

MM: "De eerste vraag moet zijn: welke industrie willen we behouden? Als we allemaal elektrisch gaan rijden, hoeven de olieraffinaderijen nog maar de helft van hun productie te draaien. Een deel van die raffinaderijen kunnen we dan ook afschrijven en daar ga ik geen plannen voor verzinnen: die moeten gewoon wegwezen. En er zijn nog meer bedrijven die niet passen bij de economie van de toekomst. Kunstmest kan in Nederland bijvoorbeeld heel veel minder, omdat we naar een circulaire landbouw willen die werkt met natuurlijke mest."

Bij die raffinaderijen werken ook mensen.

MM: "Daar maak ik me geen enkele zorgen over. Ze kunnen terecht in groene chemie, we hebben ze ook nodig voor de diepe geothermie en voor de productie van zonne- en windenergie. We blijven spullen maken. De mensen die bij Shell in de raffinaderijen werken, vinden zo weer werk."

Kennen jullie succesvolle voorbeelden van groene industrie in het buitenland?

HdC: "Zweden heeft een zeer progressief klimaatbeleid. Ze gebruiken veel biomassa van eigen bodem en hebben net de eerste op waterstof

gebaseerde staalfabriek geopend. Verder ken ik niet zoveel voorbeelden. Mede onder druk van Urgenda heeft Nederland de afgelopen jaren echt wel wat stappen gezet – niet genoeg om onder de 1,5 graad opwarming te blijven, maar we komen wel dichterbij in de buurt dan de meeste landen. In mijn Europese netwerk kijken veel mensen nadrukkelijk naar Nederland als het gaat om het vergroenen van de industrie.”

Minister Wiebes van Economische Zaken stuurde dit jaar een kabinetsvisie naar de Tweede Kamer over hoe de Nederlandse zware industrie er in 2050 uit moet zien. Daarin schrijft hij onder andere dat Nederland een uitgelezen positie heeft om groene koploper te worden. Delen jullie dat beeld?

MM: “We kunnen daar in theorie heel goed in worden, met onder meer veel stroom van zee en een hoogopgeleide bevolking. Maar ik wil waken voor het beeld dat we al groen zijn. Tata Steel is de grootste uitstoter van Nederland. En we hebben nog maar tien jaar! Wat mij betreft nationaliseert de regering de Hoogovens, zoals Tata Steel vroeger heette, en maakt ze dit de groenste staalfabriek van de wereld. Ik denk niet dat dat lukt als het Tata Steel blijft.”

Nationaliseren?!

MM, lachend: “Ja. Hoppa!”

HdC: “Zulk soort ingrijpende stappen hebben we inderdaad wel nodig. Nationaliseren zie ik niet zo snel gebeuren, maar we hebben een tussenstap nodig omdat die vergroening nu praktisch niet te doen is voor Tata Steel. Er zijn nog geen fabrieken die hernieuwbare waterstof produce- ➔

➔ **Heleen de Coninck:** “Met de industrie in andere landen moeten we samenwerken op vergroening, in plaats van ze te zien als concurrenten die onze banen afpakken.”

→ **Marjan Minnesma:** "Wat als de doelen van de Klimaatwet in Nederland in 2050 niet gehaald zijn? Gaat er dan iemand naar de gevangenis? Nee."

ren op een schaal die nodig is voor de omvang van Tata. En er is niet genoeg groene stroom."

MM: "Maar Akzo – nu Nouryon – maakt al elektrolyzers van tien megawatt, voor de productie van waterstof. Het is niet zo dat het technisch niet kan, maar de urgentie wordt onvoldoende gevoeld. De sfeer van urgentie en creativiteit die we nu hebben met het coronavirus, moeten we ook krijgen rondom klimaat. Anders stijgt de temperatuur met twee of zelfs drie graden, hebben we straks honderden miljoenen vluchtelingen in de wereld en geen Noordpool meer. Wie niet beseft: dit gaan onze kinderen in de tweede helft van de eeuw meemaken, die denkt dat we nog hebben tot 2050. En dat hebben we niet."

HdC: "We hebben inderdaad ander beleid nodig. Helaas gaat de CO₂-heffing op de industrie het probleem niet oplossen. Alleen een extreem hoge heffing leidt tot een echte transitie, en die gaat er niet komen. We moeten daarom veel vindingrijker worden. Het systeem is nu zo ingericht dat prijsverhogingen ertoe leiden dat bedrijven klanten verliezen aan buitenlandse concurrenten. Dus lobbyen ze van alle kanten om gecompenseerd te worden voor die prijsverhoging. Wat we nodig hebben, is een mix van beleidsinstrumenten: het Europese emissiehandelssysteem als basis, maar daarbij ook publieke investeringen in infrastructuur, stimuleren van onderzoek, de overheid die alleen nog maar klimaatneutrale bouwmaterialen inkoopt, en ook het beprijzen van het CO₂-gehalte van producten – niet bij de staalfabrikant maar bij de gebruiker van staal."

'Helaas gaat de CO₂-heffing op de industrie het probleem niet oplossen'

Helder. Maar wat moet de overheid precies doen?

MM: "Om te beginnen een visie neerzetten en daar mensen achter verzamelen. Laten zien hoe we staal en chemische producten kunnen maken zonder uitstoot, en papier met diepe aardwarmte. En dat met veel enthousiasme promoten en financieel ondersteunen."

Dat is toch wat Wiebes doet in zijn kabinetsvisie?

MM: "Ja, maar Rutte moet dat doen! Die moet elke week op de buis zijn, net zoals nu met corona."

HdC: "De overheid moet breed experimenteren met nieuwe productieprocessen en technologie, waarbij de financiële risico's deels door de ondernemer of de industrie worden gedragen, en deels door de overheid, dus de belastingbetaler. De industrie moet geprikkeld worden om grondstoffen circulair te maken en de broeikasgasuitstoot naar nul te krijgen."

MM: "Stel dat je nu eist: vanaf 2030 stoten we geen CO₂ meer uit in de lucht. Punt. En in Europa komt een heffing op al het onduurzaam staal zodat niemand uit de markt wordt geprijsd. Dan weten bedrijven waar ze aan toe zijn."

HdC: "De kosten van verduurzaming moeten inderdaad daar worden neergelegd waar ze kunnen worden doorberekend aan de consument, dus op een auto of een windmolen. We moeten ernaar toe dat ook de afnemers van auto's en windmolens zeggen: ik wil er liever eentje die met groen staal is geproduceerd. Zo krijg je een markt voor het goede in plaats van een *race to the bottom*."

Stel, jullie worden minister namens GroenLinks in de volgende regering. Wat ga je in je eerste honderd dagen doen?

MM: "Ik zou beginnen met klimaatverandering tot een crisis verklaren en elke vrijdag een uur op tv gaan om uit te leggen wat er aan de hand is. En dan niet alleen dingen vertellen die mensen niet leuk vinden, zoals wat er allemaal moet veranderen, maar ook voorbeelden laten zien: kijk, dit nieuwe product is er, we kunnen melk maken zonder koeien! En ik zou van de industrie eisen dat ze niet meer uitstoten in de lucht, anders gaan ze dicht."

Dat laatste schrijft de Klimaatwet al voor.

MM, schamper: "Die Klimaatwet is boterzacht en eist niets. In Engeland zit een commissie die elk jaar de voortgang monitort en zegt: we zitten niet op koers, dus er zijn meer maatregelen nodig. Onze wet is daar een slap aftreksel van, want die stelt geen tussendoelen en harde eisen om extra maatregelen te nemen als doelen niet gehaald worden. Want wat als de doelen in Nederland in 2050 niet gehaald zijn? Gaat er dan iemand naar de gevangenis? Nee. Dus: leuk geprobeerd GroenLinks, maar helaas: alle goede dingen hebben jullie eruit gesloopt." (lacht)

HdC: "De Klimaatwet moet inderdaad worden aangescherpt. We moeten veel sneller klimaatneutraal worden, want met 95 procent in 2050 zijn we niet consistent met het Akkoord van Parijs, waarin staat dat rijke landen als eerste moeten handelen. Bovendien weten we dat voor de 1,5°C-limiet, een duidelijk Nederlands belang, we in 2050 wereldwijd

op nul moeten zitten. Liever in Nederland dus al in 2040 of 2045 op nul. We hebben absoluut een sterkere overheid nodig die mensen meeneemt, al weet ik niet of een wekelijkse persconferentie dan nog net zoveel kijkers trekt als nu met corona. Ik zou ook inzetten op omscholing: we hebben mensen nodig die een ander soort werk doen, die met hun werk in 'groene' industrieën bijdragen aan een betere wereld.

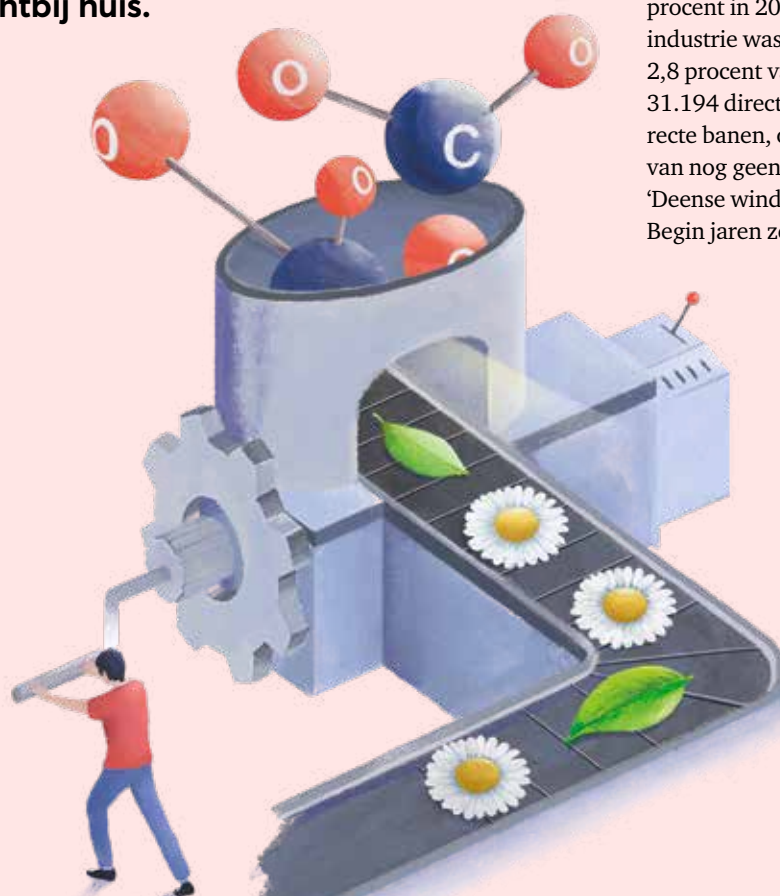
Daarnaast moet Nederland zich niet alleen solidair verklaren met ontwikkelingslanden, maar daar ook echt helpen met het opzetten van een duurzame industrie. Een no-brainer is dat we moeten stoppen met exportsubsidies waar alleen onze eigen – fossiele – bedrijven van profiteren. En we moeten onze kennis overdragen. Momenteel werken Nederlandse havenbedrijven samen met overzeese havenbedrijven om havens voor fossiele industrie te bouwen. Dat schiet natuurlijk niet op. Als wij een duurzame industrie bouwen maar de rest van de wereld niet, zitten we straks nog steeds met drie graden opwarming. Met de industrie in andere landen moeten we samenwerken op vergroening, in plaats van ze te zien als concurrenten die onze banen afpakken." X

Dit interview is een bewerking van de eerste aflevering van de podcast *Groene Gasten*. Hierin voeren Suzanne van den Eynden en Evert Nieuwenhuis gesprekken met denkers en doeners die de wereld eerlijker en duurzamer maken. Ook luisteren?

wbgl.nl/vergroendeindustrie

Van windwonder tot Batterij Alliantie

Groen staal uit Zweden, windenergie uit Denemarken en een Batterij Alliantie van de EU. Voor het ontwikkelen van een groene industriepolitiek kan Nederland inspiratie opdoen dichtbij huis.

door LISA JANSEN

1 Het Deense windwonder

De Denen zijn wereldleider in de productie van zowel windenergie als windturbines. Dit dankzij een actieve Deense overheid.

Geen enkel land in de wereld produceert zoveel windenergie per inwoner als Denemarken. Van de totale Deense stroomproductie in 2019 was bovendien 47 procent afkomstig van windturbines. Ook in de productie van windturbines gaat Denemarken voorop: een aanzienlijk deel van de windturbines wereldwijd wordt in Denemarken gefabriceerd. Zo had de Deense windturbinefabrikant Vestas een mondiaal marktaandeel van 20,3 procent in 2018. De windturbine-industrie was in 2016 goed voor bijna 2,8 procent van het bbp en voor 31.194 directe banen en 85.000 indirecte banen, op een beroepsbevolking van nog geen drie miljoen. Hoe is het 'Deense windwonder' ontstaan? Begin jaren zeventig bestond

— Lisa Jansen is oud-stagiair van het wetenschappelijk bureau.

2 Groen staal uit Zweden

90 procent van de Deense energie uit geïmporteerde olie. Toen de oliecrisis in 1973 toesloeg, werd de kwetsbaarheid van Denemarken ineens duidelijk. Vanwege de sterke anti-kern-energiebeweging was nucleaire energie geen optie, en ontstond behoefte aan nieuwe energiebronnen. Windenergie bood uitkomst. Dankzij stevige overheidssteun vanaf de jaren tachtig kon de Deense wind-industrie groeien en internationaal uitbreiden. In 1990 besloot de Deense overheid dat in 2005 minimaal 10 procent van de Deense elektriciteitsproductie uit windenergie moest bestaan. Ter vergelijking: in 2005 kwam de Nederlandse energievoorziening voor slechts 2,4 procent uit hernieuwbare bronnen. De overheid investeerde onder meer flink in onderzoek en ontwikkeling. Ook stelde zij subsidies beschikbaar voor installatiekosten.

Na jaren van flinke overheidssteun en ambitieuze doelen besloot de Deense overheid in 1999 het roer om te gooien. De elektriciteitsmarkt werd geliberaliseerd en subsidies werden afgeschaft. De Denen annuleerden twee van de vijf geplande offshore windparken, en de installatie van windturbines nam in rap tempo af. De inzet op competitie binnen de markt bleek een stagnerende werking te hebben. In 2008 keerde Denemarken terug naar het beleid van voor 1999: nieuwe ambitieuze doelen en een investerende overheid bliezen het Deense windwonder nieuw leven in. In 2030 wil de Deense overheid twee kunstmatige energie-eilanden in gebruik nemen. Dit moet leiden tot een verdriedubbeling van de Deense capaciteit aan wind op zee. Het sprookje lijkt dus voorlopig nog niet uit.

Het Zweeds-Finse project HYBRIT wil in 2026 als eerste ter wereld CO₂-vrij staal produceren met behulp van waterstof. Dankzij een ambitieuze overheid kan dit realiteit worden.

Staal is essentieel voor onze samenleving. Staal zit in onze telefoons, laptops, auto's en huizen, maar ook in windmolens, trainrails en elektriciteitsmasten. Het grote nadeel van staal is dat bij de productie erg veel broeikasgassen vrijkomen. Wereldwijd is de staalindustrie verantwoordelijk voor 7 procent van alle door mensen veroorzaakte CO₂-uitstoot. In de strijd tegen klimaatverandering is het verduurzamen van de staalproductie dus essentieel.

Traditioneel wordt staal gemaakt via de zogenaamde blast-furnace route, met ijzererts en steenkool als belangrijkste grondstoffen. De verbranding van steenkool levert ook een groot deel van de voor dit productieproces benodigde energie. Door het productieproces te veranderen, en fossiele brand- en grondstoffen als steenkool te vervangen door waterstof, kan staal geproduceerd worden zonder CO₂-uitstoot.

Op dit moment is er nog geen enkele staalfabriek die op commerciële basis groen staal produceert. Er is nog veel onderzoek en ontwikkeling nodig. Daarnaast is voldoende groene stroom nodig voor de productie van emissieloze waterstof, en dus ook voor groen staal. Daar komt bij dat het overschakelen op waterstof veel vergt van staalproducenten. Bestaande fabrieken moeten of flink verbouwd worden, of er moet zelfs een compleet nieuwe fabriek neerge-

zet worden. Voor staalproducenten is het binnen de sterk competitieve internationale staalmarkt vrijwel onmogelijk om dergelijke stappen zelfstandig te nemen. Het HYBRIT-project laat zien dat een vruchtbare samenwerking tussen de industrie en de overheid uitkomst kan bieden.

De Zweedse klimaatwet schrijft voor dat Zweden in 2045 klimaatneutraal moet zijn. Omdat staalessies maar liefst 10 procent van de totale Zweedse emissies beslaan, zijn de Zweden erop gebrand om de productie van staal te vergroenen. In 2016 richtte de Zweedse overheid samen met Finland, staalproducent SSAB, energieleverancier Vattenfall en mijnbouwbedrijf LKAB het HYBRIT-project op. Het doel van het project is om emissievrij staal te produceren met behulp van waterstof.

In september 2020 werd de eerste proeffabriek geopend. Het Zweedse energieagentschap de SEA betaalt 55 miljoen van de 180 miljoen aan totale kosten voor de huidige pilot-fase. SSAB, Vattenfall en LKAB betalen elk een derde van de resterende kosten. Ook zorgt de overheid voor snellere vergunningsprocessen, en toegang tot duurzame elektriciteit door verbeterde elektriciteitsinfrastructuur en een snelle uitbreiding van hoogspanningsnetwerken. De volgende fase – de demonstratiefase – loopt van 2025 tot 2035. Fossielvrij staal moet in 2026 voor het eerst op de markt komen.

Voor het behalen van de Nederlandse klimaatdoelen zal ook de productie van Tata Steel IJmuiden moeten veranderen. Durft de Nederlandse overheid net zo ambitieus te zijn als de Zweedse? →

— Volkswagen streeft ernaar om in 2040 het laatste model met een verbrandingsmotor op de markt te brengen

3 Europese industriepolitiek voor batterijen

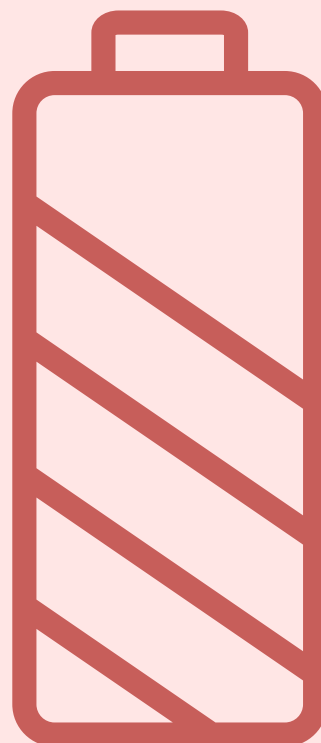
Een duurzaam Europa rijdt elektrisch. Maar accu's worden nu vrijwel volledig buiten Europa geproduceerd. Grote afhankelijkheid van niet-Europese batterijproducenten maakt Europa kwetsbaar. Daarom werkt de Europese Commissie aan een Europese batterij-industrie.

Momenteel stimuleren 24 van de 27 EU-landen elektrisch rijden, voornamelijk via subsidies, belastingvoordelen en premies. Bovendien trekt de EU binnen de Green Deal geld uit voor miljoenen laadpalen. Tegelijkertijd neemt de wereldwijde productie van accu's – met name voor elektrische auto's – in rap tempo toe. In 2019 werd voor maar liefst 160 gigawatt aan lithium-ion-batterijen (het type batterij in elektrische auto's) geproduceerd, tegenover 19 gigawatt in 2010. Deze trend zal voorlopig doorzetten. Zo streeft Volkswagen ernaar om in 2040 het laatste model met een verbrandingsmotor op de markt te brengen.

Hier liggen duidelijk economische kansen. Momenteel is echter slechts 3 procent van de wereldwijde productiecapaciteit voor autobatterijen gevestigd in Europa. In 2017 waarschuwde de Europese Commissie dat Europa te afhankelijk zou worden van Aziatische leveranciers voor de invoer van lithium-ion-accu's. De auto-industrie is een belangrijke speler in de Europese economie en het gevaar dreigt dat Europese fabrikanten kwetsbaar worden voor verstoringen in de toeleveringsketen.

De Commissie besloot in 2017 tot de oprichting van de Europese Batterij Alliantie. Binnen deze alliantie werken industriële bedrijven, lidstaten en de Europese Investeringsbank samen aan een duurzame en competitieve Europese batterij-industrie. In 2019 besloot de Europese Commissie zelfs dat het belang van een Europese waardeketen voor de productie van batterijen zo groot is dat lidstaten staatssteun mogen geven voor batterijproductie. Gezien Europa's focus op het stimuleren van competitie en de vrije markt, is dit besluit typerend voor het Europese belang van deze markt. België, Frankrijk, Duitsland, Italië, Finland, Polen en Zweden verstrekken samen 3,2 miljard euro steun aan zeventien deelnemende bedrijven. Duitsland, Frankrijk en Italië – allen met een sterke auto-industrie – subsidiëren samen 2,78 miljard.

Om aan de Europese vraag naar batterijen te voldoen, zouden volgens de Europese Commissie tien tot twintig gigafabrieken (fabrieken met een zeer grote productiecapaciteit) nodig zijn. In onder meer Duitsland, Frankrijk, Polen, Hongarije en Noorwegen zijn al plannen om dergelijke fabrieken te bouwen. Het is nog te vroeg om conclusies te trekken over het succes van de Europese Batterij Alliantie, maar duidelijk is wel dat (groene) industriepolitiek weer op de Europese beleidstafel ligt. X

Een industrie voor de Groene Eeuw

Nederland staat aan de vooravond van de Groene Eeuw. Klimaatverandering en toenemende grondstoffen-schaarste dwingen verregaande verduurzaming van onze economie af. De industrie speelt hierin een hoofdrol, als grootverbruiker

van grondstoffen en verantwoordelijke voor het grootste aandeel van de Nederlandse uitstoot van broeikasgassen. Welk overheidsbeleid versnelt de verduurzaming van de Nederlandse industrie? →

door EVERT NIEUWENHUIS

— De verduurzaming van de zware industrie is een ingrijpende transitie: zo goed als alle fabrieken die er nu staan, zijn gebouwd rondom fossiele grondstoffen en energiebronnen

—Evert Nieuwenhuis is project- en onderzoeksleider bij Wetenschappelijk Bureau GroenLinks. Hij leidt het project Groene Industriepolitiek.

Aan mooie woorden geen gebrek, in de recent verschenen 'Visie verduurzaming basisindustrie 2050'. Hierin beschrijft minister Wiebes (Economische Zaken en Klimaat, VVD) namens het kabinet hoe hij de toekomst ziet van de Nederlandse zware industrie waaronder chemie, olieraffinage en staal vallen. In 2050 moet deze industrie zo goed als klimaatneutraal en circulair produceren. Dit is niet alleen een opgave maar vooral een kans, benadrukt Wiebes. Nederland heeft "de ambitie en de kans om dé (Europese) vestigingsplaats te zijn voor duurzame (basis)industrie. (...)". Gaan we deze kans tijdig verzilveren? 'De keuze is aan ons', luidt de optimistische ondertitel.

Het is even wennen, maar zelden schreef een VVD-minister van Economische Zaken een visie die zo dicht bij het gedachtegoed van GroenLinks ligt. Uiteraard zijn er belangrijke verschillen: economische kansen vormen het uitgangspunt, en niet het afwenden van de klimaatcrisis; circulariteit krijgt te weinig aandacht; en waarom moet Nederland nu weer 'koploper' worden in plaats van gewoon een gezond en gelukkig land te willen zijn? Maar laten we de hoofdboodschap omarmen: Nederland streeft naar een groene, toekomstbestendige industrie. Hulde.

Prangende vragen

De vraag die zich nu aandient is: *hoe* verduurzamen we de Nederlandse industrie? Op precies die vraag richt het project Groene Industriepolitiek van Wetenschappelijk Bureau GroenLinks zich. We focussen op de zware industrie omdat deze sector de meeste CO₂ uitstoot in Nederland en zich niet makkelijk laat verduurzamen. De zware industrie – denk aan bedrijven als Shell, Dow Chemical en

Tata Steel – produceert basismaterialen waarop onze samenleving is gebouwd: van de fundering van je huis tot je schoenzool en van de behuizing van je laptop tot de wiek van een windmolen. In de Nederlandse industrie werken circa 120 duizend mensen en er wordt ruim 3 procent van het bruto binnenlands product (bbp) verdiend.

Een 'groene industrie' roept een aantal prangende vragen op. Is een circulaire, klimaatneutrale industrie mogelijk, en zo ja, hoe ziet deze er dan uit? Welke industriële activiteiten en bedrijven passen daar wel en niet in? Heeft Nederland inderdaad alles in huis, zoals Wiebes zegt, om de ideale vestigingsplaats te zijn voor groene industrie? En welk overheidsbeleid is er nodig om die groene en toekomstbestendige industrie te bewerkstelligen? In ons rapport, dat in maart 2021 verschijnt, komen deze vragen uitvoerig aan bod (spoiler: ja, een circulaire en klimaatneutrale industrie is mogelijk en ja, Nederland heeft troeven in handen) maar hier beperken we ons tot de laatste vraag: de rol van de overheid.

Stevig het roer in handen

De overheid moet het roer stevig in handen nemen. De verduurzaming van de zware industrie is een ingrijpende transitie: zo goed als alle fabrieken die er nu staan, zijn gebouwd rondom fossiele grondstoffen en energiebronnen. Dat moet allemaal anders en dat heeft ingrijpende gevolgen voor onder andere infrastructuur (gasleidingen worden waterstofleidingen, bijvoorbeeld) maar ook banen en opleidingen (er zal meer hoogwaardige technologische kennis nodig zijn) en zelfs culturele identiteit (rondom IJmuiden wonen vele families die al generaties

werken bij de voormalige Koninklijke Hoogovens, dat nu Tata Steel heet).

De belangen zijn imponerend, de bedragen gigantisch, de projecten langdurig en de risico's navenant groot. Maar de overheid moet hier niet voor terugdeinzen. Ze moet risico's durven nemen en niet bang zijn om fouten te maken. Want fouten – zoals verkeerde investeringen of mislukte innovatieprogramma's – zullen onmiskenbaar worden gemaakt, maar een veel grotere fout is om niets te doen en af te wachten tot 'de markt' het oplost. Politici moeten daar open en eerlijk over zijn: "Geachte burger, we gaan nu een paar miljard euro investeren in een techniek waarvan we niet zeker weten of het een succes wordt. Wat we wel weten is dat als we niets doen, de Nederlandse industrie deze groene eeuw niet zal overleven. En die groene eeuw zal er komen – we moeten wel, want het ijs smelt."

Laten we dit concreet maken. Stel dat een chemieconcern op het Limburgse cluster Chemelot – overigens gevestigd bovenop een oude staatsmijn, over transitie gesproken – wil experimenteren met het elektrificeren van bepaalde productieprocessen. Dit vereist een hoogspanningskabel met toebehoren, hetgeen forse investeringen met zich meebrengt en waarvan de aanleg jaren kan duren. Netbeheerder TenneT wil die kabel best leggen, maar alleen onder de voorwaarde dat er voor langere tijd stroom wordt afgenomen. Het bedrijf op Chemelot kan dit niet garanderen, omdat het om een experiment gaat dat kan mislukken. Daarnaast biedt de Rijksoverheid subsidie voor dit soort experimenten, maar alleen als het bedrijf kan aantonen dat de randvoorwaarden op orde zijn, zoals voldoende elektriciteit. Om

deze patstelling te doorbreken, moet de Rijksoverheid regie voeren en risico nemen, bijvoorbeeld door garant te staan voor de kosten van de elektriciteitsleiding. Als het experiment mislukt, vergoedt de staat een deel van de kosten van de hoogspanningskabel. De overheid wordt zo een actieve partner in cruciale pilotprojecten.

Wederzijds belang

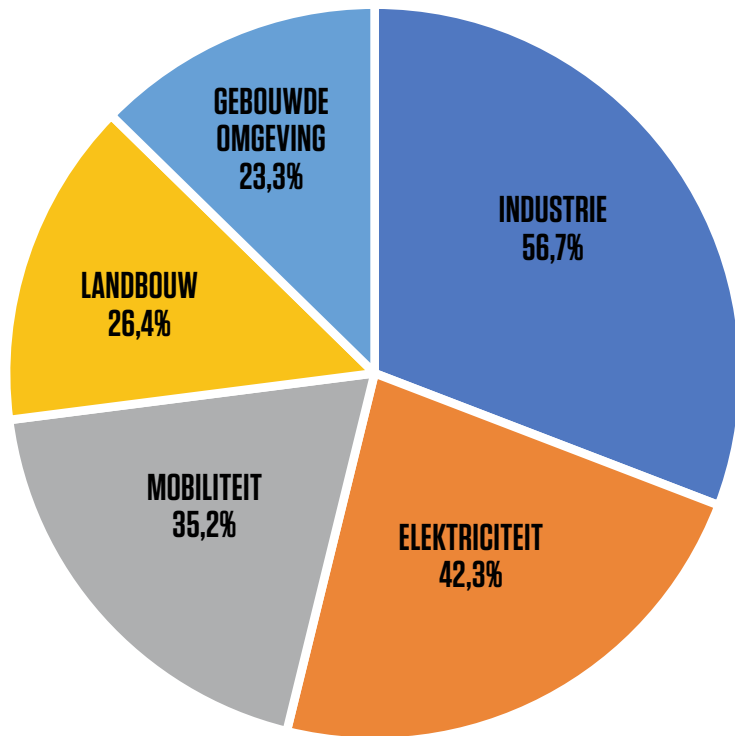
Welke experimenten moeten wel of niet gesteund worden? Om dit soort keuzen goed te kunnen maken, is een visie op de industrie nodig. We kunnen ons schaarse geld immers maar

één keer uitgeven, en de zorg en het onderwijs hebben ook extra geld nodig. Wat ons betreft is die visie klip en klaar: in de Groene Eeuw is alleen plaats voor een groene industrie. De industrie betaalt deze transformatie grotendeels zelf want zij strijkt ook de winsten op waarvan haar aandeelhouders profiteren. Maar de industrie staat er niet alleen voor: de overheid zorgt voor de juiste randvoorwaarden, zoals het aanleggen van infrastructuur en het subsidiëren van innovaties waarvan omvang en belang boven individuele bedrijven uitstijgen. De overheid geeft ook richting aan ('we kiezen voor

Broeikasgasuitstoot Nederland

per sector in 2019 (in Mton CO₂eq)

— Van sommige bedrijven moeten we afscheid nemen,
net zoals we dat ook van de postkoets hebben moeten doen

waterstof), hakt knopen door ('hier komt een hoogspanningsleiding en hier niet'), genereert publieke steun ('een groene industrie heeft de toekomst, en dat kost nu eenmaal veel geld') en dekt waar nodig risico's af ('als het experiment mislukt, betalen wij deels de rekening').

Bij die visie hoort ook een erkenning van het belang van de industrie. Dit past misschien niet in het discours dat sommige GroenLinkers aanspreekt, namelijk dat grote bedrijven vervuilende vijanden zouden zijn. Zeker, de industrie moet haar bijdrage leveren aan de groene transitie en mag geen winst maken terwijl anderen – zoals belastingbetalende burgers – opdraaien voor de kosten van de klimaatverandering die de industrie mede veroorzaakt. Maar zonder die industrie komt die groene transitie ook niet van de grond. Wie anders gaat het (klimaatneutrale!) staal produceren voor onze windmolens? Er zijn goede redenen om groene industrie in Nederland en Europa te houden. Zo gedijen circulaire productieprocessen (waarin 'afval' als grondstof voor nieuwe producten dient) beter in elkaars fysieke nabijheid, om te voorkomen dat allerlei grondstoffen (zoals schroot voor staalfabrieken) de wereld over gesleept moeten worden, wat niet erg duurzaam is.

Een goede samenwerking met de industrie is dan ook essentieel. Zij heeft cruciale kennis in huis over het verduurzamen van haar productieprocessen. Vaak hebben de internationale moederbedrijven – tien van de twaalf grootste industriële concerns hebben hun hoofdkantoor in het buitenland staan – toegang tot kapitaal dat hard nodig is om te vergroenen. Tegelijkertijd moet de overheid ervoor waken om te veel te redeneren

vanuit de bestaande situatie. Gevestigde belangen – de huidige industrie – mogen de transitie niet in de weg staan of vertragen. Een voorbeeld: Shell experimenteert met synthetische kerosine voor klimaatneutrale luchtvaart, wat een stap in de groene richting is. Maar het concern zal ook zo lang mogelijk geld willen verdienen aan de raffinage van fossiele kerosine, omdat het veel geld heeft geïnvesteerd in de huidige installaties. Dat laatste belang (fossiele installaties blijven gebruiken) mag niet de overhand hebben. Niet het bestaande, maar het doel moet centraal staan: een groene industrie.

Afbouw, ombouw en opbouw

Transities in de economie bestaan uit opbouw van nieuwe activiteiten en ombouw van bestaande activiteiten, maar ook uit afbouw van bestaande activiteiten. Met andere woorden: van sommige bedrijven moeten we afscheid nemen, net zoals we dat ook van de postkoets hebben moeten doen. Raffinage van aardolie is rijp voor afbouw, want met het uitfasen van diesel- en benzineauto's vervalt de belangrijkste afzetmarkt. Dit kan pijnlijk zijn en als daarbij bedrijven moeten sluiten en banen verloren gaan, moeten we ontslagen werknemers zo goed mogelijk aan een nieuwe baan helpen. Het is niet anders. Het sluiten van de kolenmijnen was voor vele Limburgers een drama. Toch zal niemand ervoor pleiten om de kolenmijnen te heropenen.

Overigens kunnen raffinaderijen ook kiezen voor ombouw, zoals het produceren van synthetische kerosine. Een oplopende bijmengverplichting voor vertrekkende vliegtuigen vanaf Schiphol en andere grote Euro-

pese luchthavens kan daarvoor een markt creëren. De oude kerosinepijpleiding tussen Rotterdam en Schiphol kan dan gewoon gevuld worden met klimaatvriendelijke kerosine.

Een andere kandidaat voor ombouw is staalproductie. Het Zweedse project HYBRIT experimenteert met fossielvrij staal dat geproduceerd wordt met waterstof – overigens een veel verstandigere keuze dan het HIsarna-proces waar Tata Steel in Velsen-Noord op inzet, omdat dat tot een CO₂-reductie van slechts 20 procent leidt. In de Groene Eeuw is alleen plaats voor klimaatneutrale industrie, waarom zou je dan investeren in een techniek die CO₂ blijft uitstoten?

De ombouw naar fossielvrij staal roept nog altijd een aantal lastige vragen op. Staalproductie vraagt veel energie. Die energie wordt nu geïmporteerd in de vorm van CO₂-rijke kolen. De nabijgelegen Noordzee is een goede locatie om met windmolens de benodigde energie voor groene waterstof op te wekken. Maar het is de vraag of de Noordzee groot genoeg is om heel Nederland van voldoende energie te voorzien, te meer daar de productie van waterstof veel energie vraagt. Misschien is het efficiënter en ecologisch gezien gunstiger om waterstof te importeren uit zonnrijke gebieden, zoals de Sahara, Saoedi-Arabië of Australië. Maar wat zijn daar de geopolitieke consequenties van? Willen wij – net als nu bij olie – afhankelijk zijn van landen als Saoedi-Arabië of Libië? Vragen waar ook GroenLinks een antwoord op zal moeten vinden.

Wortel en stok

Uit welke concrete beleidsmaatregelen bestaat groene industriepolitiek?

De overheid moet, kort gezegd, de aloude wortel en stok ter hand nemen.

Eerst de stok. CO₂-uitstoot moet duurder worden en uiteindelijk worden verboden. CO₂ duurder maken is een goede stap, maar is niet voldoende om de industrie te vergroenen. De kans bestaat dat de fabrikanten de CO₂-belasting doorberekenen en producten gewoon duurder worden (en onverkocht blijven vanwege de flinterdunne marges op deze bulkgoederen). Een verbod leidt wel tot systemische veranderingen. In Nederland mogen zoals gezegd vanaf 2030 geen auto's met verbrandingsmotoren verkocht worden. Dit besluit betekent niet alleen de definitieve doorbraak van de elektrische auto, maar ook de nekslag voor raffinage: de belangrijkste afzetmarkt verdwijnt. Dergelijke normeringen zijn naast een stok ook een wortel: ze geven de industrie duidelijkheid én ze creëren markten. Autofabrikanten hebben nu zekerheid over welk type auto ze moeten ontwikkelen en ze weten zeker dat er een markt is voor deze producten. Ze kunnen nu met een gerust hart hun fossiele verleden achter zich laten en meebouwen aan de groene eeuw.

Voor alle CO₂-intensieve (eind) producten moeten dergelijke normeringen komen. Neem staal: van conservenblik tot heipaal moet wettelijk vastgelegd worden dat ze alleen van groen staal gemaakt mogen worden. Dit betekent dat bij de productie geen CO₂ mag vrijkomen. Het verbod gaat niet van de ene op de andere dag in – dat is praktisch onmogelijk – maar wel met snel oplopende normen. Fabrikanten weten waar ze aan toe zijn en dat ze moeten investeren in bijvoorbeeld productie met behulp van waterstof of elektriciteit. Een →

— Van conservenblik tot heipaal moet wettelijk vastgelegd worden dat ze alleen van groen staal gemaakt mogen worden

Literatuur

Mazzucato, M. (2018 en 2019).

Mission-oriented research & innovation in the European Union en *Governing Missions in the European Union*. Brussel: Europese Commissie.

Quintel Intelligence (2017). *De toekomst van de Nederlandse energie-intensieve industrie – Het verbaal*

Raad voor de Leefomgeving en Infrastructuur (2019). *Naar een duurzame economie. Overheidssturing op transities*. Den Haag.

Wiebes, E. (2020). *Kamerbrief met visie kabinet op verduurzaming basisindustrie 2050*. Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (2013).

Noodzaak en kans voor een groen industriebeleid in de Nederlandse economie. Den Haag

helder, realistisch tijdpad schept zekerheid en creëert afzetmarkten. Overigens moeten deze normen op Europees niveau worden vastgesteld omdat de Nederlandse markt enerzijds te klein is om van invloed te zijn, en anderzijds omdat de Nederlandse industrie het grootste gedeelte van haar productie exporteert. Dit betekent dat we ook in Europa voor krachtig industriebeleid moeten pleiten, bijvoorbeeld voor uitbreiding en aanscherping van de Ecode-sign-richtlijnen, die ecologische eisen stellen aan producten die in alle lidstaten worden verkocht.

Europa heeft een – in potentie – krachtig instrument om CO₂-uitstoot te beperken: het emissiehandelsstelsel (ETS). Het ETS kent een plafond van uit te stoten broeikasgasen dat jaarlijks daalt. In 2030 moet 43 procent minder broeikasgas uitgestoten worden ten opzichte van 2005 en dit wordt waarschijnlijk verhoogd omdat de EU haar reductiedoel wil aanscherpen. Uiteindelijk gaat het plafond naar nul: er mag geen CO₂ meer worden uitgestoten en er is dus geen toekomst voor CO₂-uitstoters. Klinkt goed, maar het probleem is dat in het ETS de CO₂-prijs te langzaam stijgt en het plafond te langzaam daalt. De industrie heeft veel gratis rechten en voelt die prijsstijging dus te weinig. Daarom wil GroenLinks een Nederlandse CO₂-belasting die zoden aan de dijk zet om de druk op vergroening te vergroten. Product-specifieke normering ('al het staal moet groen worden') vormt daarop een krachtige aanvulling.

Maar jagen we de industrie niet het land uit als we te streng zijn, met alle economische gevolgen van dien? Wellicht (sommige onderzoeken wijzen daar ook op), maar ik denk dat dat ons niet moet weerhouden om de

vergroening van de industrie aan te jagen. De industrie die zich onder druk van CO₂-wetgeving verplaatst, is niet de industrie die thuishoort in de Groene Eeuw, juist omdat ze CO₂-intensief is. Bovendien wordt Nederland met een krachtige, groene industriepolitiek een aantrekkelijk land om zich in te vestigen voor industrie die wél toekomst heeft. Wie in de fossiele eeuw wil blijven hangen, heeft hier weinig te zoeken. Maar voor groene pioniers rollen we de rode loper uit. Het Klimaatfonds dat GroenLinks voorstelt (60 miljard euro voor een nieuwe, duurzame economie) kan daarin een belangrijke rol spelen. En vergeet niet, ook de rest van de wereld heeft het Akkoord van Parijs getekend en dus zal ook daar de industrie uiteindelijk klimaatneutraal moeten worden.

Het is tijd voor krachtige, groene industriepolitiek die duidelijk maakt dat de fossiele eeuw definitief ten einde is en randvoorwaarden schept voor een bloeiende, groene industrie. Alleen dan krijgt Wiebes gelijk: Nederland heeft alles in huis om een groene industrie op te bouwen. Pak die kans. ✕

Met dank aan Bram van de Glind

Meer weten over het project Groene Industriepolitiek? Ga naar wbgl.nl/gip. Het rapport Groene Industriepolitiek met politieke aanbevelingen verschijnt maart 2021. Meld u aan voor onze nieuwsbrief via wbgl.nl en blijf op de hoogte.

Marketing

De afgelopen maanden spraken premier Rutte en minister Kaag hun collega's bij de Wereldbank, de EU en de VN aan op de noodzaak om klimaatverandering aan te pakken. Zo riep minister Kaag, samen met onder andere ministers uit Duitsland en Frankrijk, in een ingezonden brief in *The Guardian* het IMF op tot het financieren van duurzaam herstel door vooral in te zetten op groene infrastructuur en koolstofarme economieën.

Dat klinkt natuurlijk geweldig, en is zeker een belangrijk signaal naar de internationale financiële instellingen. Maar toch vraag ik me af hoe Kaag en Rutte dit soort boodschappen met droge ogen kunnen uitdragen. Want achter het wervende optreden van onze ministers richting andere landen zit een patroon. Nederland is de hoeder van het multilateralisme, roept op tot 'samen de schouders eronder zetten' als het om de aanpak van de klimaatcrisis gaat, en gooit daar vanuit ons snel kleiner wordende budget voor ontwikkelingssamenwerking ook nog graag wat geld tegenaan.

Maar zelf stappen zetten binnen de eigen beleidsportefeuilles en budgetten, is er niet bij. Minister Kaag vindt het, net als haar collega's bij Financiën, bijvoorbeeld nog steeds te ver gaan om fossiele bedrijven uit te sluiten van de steun die ze aan Nederlandse exporteurs geeft. Dit patroon is niet alleen zichtbaar in de manier waarop we ons publieke budget besteden, maar ook in regelgeving. Binnen de EU zegt Nederland, onder leiding van diezelfde minister Kaag, voorstander te zijn van van strengere duurzaamheidsregels voor alle bedrijven die buiten hun eigen landsgrenzen ondernemen. Maar strengere regelgeving in eigen land richting Nederlandse bedrijven gaat haar vooralsnog te ver – ook al wijzen recente studies uit dat de activiteiten van die Nederlandse

bedrijven duurzaamheid en mensenrechten onvoldoende verankeren.

Minister Kaag en de premier zijn overigens niet de enigen die graag voor de camera mooie woorden spreken, maar daar in eigen huis geen actie aan verbinden. Ook Cora van Nieuwenhuizen, onze kampioen 'mainport'-ontwikkeling en groot liefhebber van auto's en vliegtuigen, heeft er een handje van. Samen met internationale kopstukken als Ban Ki Moon en Bill Gates richtte zij het Global Centre on Adaptation op, dat landen helpt met het opvangen van de klappen van klimaatverandering. Tegelijkertijd is zij de minister die Schiphol laat groeien, vliegveld Lelystad wil openen en fossiele knooppunten als de haven van Rotterdam omarmt. Dweilen met de kraan open: aan de ene kant laten we onze fossiele activiteiten groeien terwijl we aan de andere kant landen 'helpen' met de aanleg van dijken om droge voeten te houden.

Nederland laat zich er internationaal graag op voorstaan een groen land te zijn dat bijdraagt aan een eerlijke wereldeconomie. Maar de broodnodige veranderingen in het eigen land blijven ver achter. In de komende maanden gaat dat niet meer veranderen, ook op de urgente klimaatportefeuille. Als we een beter klimaat willen, moeten we kiezen voor een ander buitenlandbeleid: beleid dat niet alleen aan marketing doet, maar dat hand in hand gaat met een stevige aanpak in eigen huis. X

DANIËLLE HIRSCH

STUDEERDE

Milieu-economie aan de Universiteit van Amsterdam

WERKTE

Als internationaal milieuconsultant adviseerde zij lokale en nationale overheden in Nederland, Latijns-Amerika, Centraal en Zuid-Azië en Oost- en West-Afrika. Woonde in Kenia, Mexico en Paraguay.

IS NU

Directeur van milieu- en mensenrechtenorganisatie Both ENDS, dat met een wereldwijd netwerk van maatschappelijke organisaties werkt aan de transitie naar duurzame en eerlijke maatschappijen.

EN OOK

Bestuurslid van het Netherlands Water Partnership, Fellow bij het Donella Meadows Leadership Program en Member Sustainability Advisory Board ABN AMRO MeesPierson.

In Beeld TEK, Design by Radical Indigenism – Julia Watson

Uitgeverij Taschen (2019)
© Amos Chapple

Voor klimaatvriendelijke technologie hoeven we niet altijd de laboratoria in: de natuur is net zo goed een bron van duurzaam vernuft. Ontwerper, architect en wetenschapper Julia Watson reisde naar de meest afgelegen plekken en bundelde millennia-oude technologische hoogstandjes van inheemse volkeren in haar boek *Lo-TEK: design by radical indigenism*. TEK staat voor Traditional Ecological Knowledge. Terwijl digitale technologie ons vervreemdt vaak van elkaar en van de natuur, stelt TEK juist een symbiotische relatie met de natuur centraal. Een voorbeeld is deze dubbele brug in India, geheel gevormd uit boomwortels.

www.juliawatson.com

Met dank aan IMPAKT Festival 2020 Zero Footprint.

Doorbreek de fixatie op het anders-zijn

**De weg naar een
inclusieve samenleving**

Veel progressieve Nederlanders met goede bedoelingen ten aanzien van diversiteit slagen er toch niet in hun leef- en werkomgeving diverser te maken. Dit komt door de voortdurende fixatie op het

anders-zijn en de vermeende achterstand van mensen met een migratieachtergrond. Hierdoor vallen deze groepen altijd buiten de boot, zelfs wanneer ze hun best doen erbij te horen.

door HALLEH GHORASHI

illustratie ELIS WILK VOOR DE GREEN EUROPEAN JOURNAL

In 1988 kwam ik als asielzoeker naar Nederland. In Iran was ik actief geweest in een revolutie die later een islamitische revolutie werd. Ik voelde me verbonden met linkse bewegingen in de hele wereld en het idee van internationale solidariteit gaf me kracht en hoop voor de toekomst.

Met die bagage ben ik Nederland binnengekomen – en toen viel alles even stil. Het voelde alsof mijn achtergrond niets meer betekende. Ik moest helemaal opnieuw beginnen, een nieuwe taal leren en mijn gedachten stap voor stap in kinderlijke zinnen samenvatten. Soms werd ik erg wanhopig. In die eerste jaren vol onzekerheid wilde ik in het Nederlands een gesprek kunnen voeren op het intellectuele niveau dat ik gewend was in Iran. Maar door mijn taalbeperking kwam dat wel eens geheel verkeerd over. Heel soms werden mensen nieuwsgierig en probeerden ze met mij in gesprek te komen, maar veel vaker liepen mensen midden in een gesprek weg, mij in shock achterlatend.

Na een jaar kon ik toch beginnen met de studie antropologie aan de Vrije Universiteit en stap voor stap ontwikkelde ik me in de wetenschappelijke wereld die me veel voldoening en vreugde gaf. Al was dat in het begin een behoorlijke stap. Ik voelde voortdurend een kloof tussen mijn geestelijke vermogens en mijn talige beperkingen. Maar het gevoel dat ik veel moest inhalen en nu een kans had (in Iran mocht ik vanwege mijn politieke achtergrond niet naar de universiteit), bracht enorm veel energie met zich mee.

Gespannen veer

Veel vluchtelingen zoals ik ervaren het eerste jaar in hun nieuwe land als een gespannen veer die na jaren van onderdrukking en geweld loskomt. Mensen die deze energie zo snel mogelijk productief kunnen maken, kunnen veel achterstand inhalen. Ik had het geluk om mensen tegen te komen die mij een duw in de goede richting

gaven, zelfs wanneer ik niet in mezelf geloofde. Niet alleen mijn eigen inzet, maar ook de mensen om me heen en de tijdgeest hielpen mij te komen waar ik nu sta. Ik hoefde geen inburgeringstraject te volgen, niet in een AZC te verblijven en had ook niet te maken met een negatief discours dat de vluchteling als last en gevaar voor de samenleving zag. Daarnaast mocht ik zonder verblijfsvergunning aan mijn studie beginnen, waardoor ik in korte tijd veel kon opbouwen in Nederland.

Wel schrok ik van het beeld van een vluchteling toentertijd als iemand die vooral hulp nodig heeft en zelf weinig te bieden heeft. Maar vergeleken met nu viel het toch behoorlijk mee. Bovendien golden er anders dan nu nauwelijks institutionele beperkingen (nu zou ik bijvoorbeeld zonder verblijfsvergunning niet kunnen studeren). Ik denk dan vaak aan de woorden van Ernst Hirsch Ballin: “Juist in de ruimte van wat we niet in regels kunnen omschrijven, gebeurt iets betekenisvol: een moment van aandacht voor het bijzondere van iemands leefsituatie, een moment wellicht van bestuurlijke en juridische creativiteit.” En die ruimte die werkelijk mijn leven heeft gered, is nu ver te zoeken.

Na het afronden van mijn doctoraal in antropologie kreeg ik een promotieplek in Nijmegen. Ik was blij verrast door de gemoedelijke en linkse sfeer. Toen ik een kamer kreeg in een woongemeenschap, kon ik mijn geluk niet op. Als ex-marxist vond ik het bijzonder om in een soort commune te gaan wonen, en ik had hoge verwachtingen. Ik verwachtte geestverwanten tegen te komen die het gevoel van anders-zijn dat ik in Nederland wel eens ervoer, zouden helpen te verminderen.

Veel vaker liepen mensen midden in een gesprek weg, mij in shock achterlatend

Maar dat pakte totaal anders uit. Ik voelde geen verbondenheid en was verbaasd dat mensen niet eens geïnteresseerd waren in wat ik als vluchteling met een linkse achtergrond in Nederland meemaakte. Ik heb hierna mijn romantische verwachtingen van internationale solidariteit en geestverwantschap bijgesteld en me vooral beziggehouden met mijn academische thuis in Nederland. Na 25 jaar onderzoek naar de ervaringen van vluchtelingen ben ik wat dichter bij het antwoord gekomen op een voor mij zo intrigerende vraag: hoe kan het dat zoveel progressieve Nederlanders met goede bedoelingen over diversiteit er niet in slagen hun leef- en werkomgeving diverser te maken?

Normdenken

Ons onderzoek, ingebed in bredere kritische literatuur over diversiteit, laat zien dat diversiteitsintenties en -pogingen zonder inclusieve kaders niet tot de benodigde verandering van de status quo kan leiden. Daarom blijven deze pogingen oppervlakkig en is hun effect van korte duur. Om het verschil te maken, is het essentieel om diversiteitsprogramma's te koppelen aan inclusie. En dat betekent een structurelere aanpak waarin het normdenken ter discussie wordt gesteld.

Wat bedoel ik met het normdenken? In een democratische samenleving zoals Nederland is de grootste uitdaging de onzichtbaarheid van de processen van uitsluiting. Socioloog Zygmunt Bauman omschrijft onze tijd als *liquid modernity*, omdat de werking

van machtsprocessen onzichtbaarder, fluïde, is geworden. De macht ligt niet bij voorbaat bij mensen in een machtspositie die anderen onderdrukken, maar eerder bij alledaagse beelden en processen die we vaak als vanzelfsprekend beschouwen. Alle taal die tot een bepaalde normalisering van (denk) beelden leidt (door Foucault aangeduid als 'discours'), zorgt ervoor dat de macht ervan subtieler en onzichtbaarder is dan voorheen en daarom ook moeilijker tegen te houden. Het denken en de praktijken zijn in de routine van alledag genesteld. In de wetenschappelijke literatuur wordt deze vorm van macht *de macht van de vanzelfsprekendheid* genoemd – en dat is wat ik met het normdenken bedoel.

Een voorbeeld hiervan is wat ik in eerder werk het categorale denken rondom migranten in Nederland heb genoemd. Dit categorale denken heeft twee componenten. De eerste is dat migranten sociaal-cultureel gezien per definitie afwijken van de Nederlandse norm. De tweede component is dat

migrant bij voorbaat een sociaaleconomische achterstand hebben. Het gevolg van dit denken is een sterke fixatie op cultuurverschil en op achterstand of

tekort (deficiet) als het gaat om de kwaliteiten van migranten en vluchtelingen. Deze fixatie op hun anders-zijn en achterstand is zo hardnekkig dat de beelden nauwelijks ter discussie worden gesteld. De macht van het norm-

denken is dat migranten altijd buiten de norm vallen, zelfs wanneer ze hun best doen onderdeel van de norm te worden. Dit mechanisme is contextueel en historisch gevormd en daarom eerder geïnternaliseerd dan opgelegd. Denk bijvoorbeeld aan de harde taal over migranten, die in de jaren tachtig van de vorige eeuw absoluut ongepast was maar tegenwoordig zelfs bij de middenpartijen wordt geaccepteerd.

De huidige negatieve en hiërarchische benadering van migranten vloeit voort uit het categorale denken dat vooral het anders-zijn van migranten benadrukt: mensen die wel in het land wonen, maar er niet echt helemaal bij horen. Zelfs in de jaren dat het discours over migranten minder negatief was, werden ze gezien als een 'probleemcategorie', kwetsbare mensen die de hulp van de verzorgingsstaat nodig hebben.

Diversiteit als morele plicht

Deze benadering van migranten is niet uniek voor Nederland. Het diversiteitsvraagstuk in Noord-Europese verzorgingsstaten is volgens onderzoekers Holvino en Kamp vanaf de jaren negentig vooral gericht geweest op het helpen van etnische 'kwetsbare' groepen. Hierdoor werd het diversiteitsvraagstuk vooral een morele plicht van de staat, in tegenstelling tot bijvoorbeeld de VS waar meer aandacht is voor de toegevoegde waarde van migranten. Weliswaar kent deze benadering in de VS eigen beperkingen, maar deze vergelijking laat zien hoe een concept in verschillende contexten totaal andere invullingen krijgt. Juist de specifieke context van de verzorgingsstaat draagt volgens onderzoek bij aan de beeldvorming van migranten als hulpbehoevend en afwijkend van de norm. Hierdoor worden migranten continu aangesproken op hun (vermeende) gebreken en nauwelijks op hun kwaliteiten en kracht. Wanneer deze fixatie op achterstand is genormaliseerd, werkt het vaak als automatische verklaring voor het

gebrek aan diversiteit in diverse gremia. Het probleem wordt niet neergelegd bij een uitsluitende structuur, maar bij de mensen uit deze groepen die 'niet zo ver' zijn. De vermeende oplossingen liggen dan ook vaak in hulp om deze mensen competentier te maken (lees: meer op de norm laten lijken) en niet in interventies om structuren inclusiever te maken. Tegelijkertijd worden generaties van migranten en vluchtelingen constant gewezen op hun anders-zijn. Een paradox dus: ze moeten zich aanpassen, maar ze blijven altijd anders.

Hierdoor zijn vele diversiteitspogingen gedoemd te mislukken. Zo zien we steeds meer ongelijkheid in posities en afstand tussen groepen zonder dat er een expliciete bedoeling is om migranten en vluchtelingen uit te sluiten. Sommige organisaties beweren zelfs dat ze er alles aan doen om diverser te worden. Maar goede bedoelingen leiden niet tot inclusiviteit als niet ook de genormaliseerde beelden (zowel individueel als collectief) ter discussie worden gesteld.

Daarom is een andere benadering nodig, eerder een omkering. Inclusief zijn betekent werkelijk ruimte creëren voor diversiteit door het dominante normdenken ter discussie te stellen en de normbeelden te durven ontregelen. Om dit te realiseren, is het van belang te investeren in de ruimtes tussen de werelden die om diverse redenen ver van elkaar staan. Geïnspireerd door het werk van Hannah Arendt heb ik dit eerder tussenruimte genoemd. Maar wat zijn de condities voor een tussenruimte? De vluchtigheid van onze laatmoderne tijd brengt ongeduld met zich mee. De kunst is dan ook om momenten van vertraging te creëren, waardoor interacties en verhalen meer kans krijgen om gezien en gehoord te worden. Voor een interculturele dialoog is daarnaast de tijdelijke opschorting van het eigen oordeel, het eigen gelijk, een belangrijke stap. Daardoor kan een gemeenschappelijke tussenruimte ontstaan, zonder oordeel,

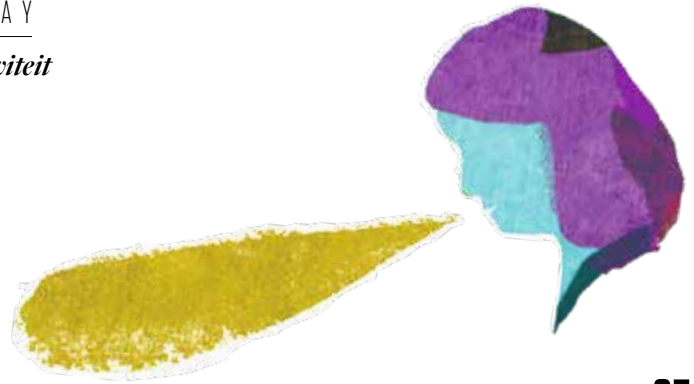
waardoor het mogelijk wordt naar de ander te luisteren vanuit haar of zijn perspectief. Het vooropstellen van de ik-positie maakt het contact met de ander onmogelijk, zeker wanneer de vooronderstellingen over de ander beladen en negatief zijn.

Maar gemeenschappelijke tussenruimtes zijn ook gewaagd. Deze ruimtes scheppen een veilige omgeving waarin minderheden de mogelijkheid krijgen om ontregelend aan het werk te gaan, en voor mensen in invloedrijke posities of vanuit geprivilegieerde achtergrond om ontvankelijk genoeg te zijn om deze ontregeling toe te laten.

Het is de opdracht voor de politiek om enerzijds aan te sluiten bij de diversiteit van leefwerelden in de samenleving, en anderzijds de kaders te scheppen voor een daadwerkelijk inclusieve samenleving en zo polarisatie tegen te kunnen gaan. De Black Lives Matter-beweging heeft deze opdracht nog sterker op de agenda van politiek en samenleving gezet.

Dan pas kunnen mensen met een migratie- of vluchtachtergrond niet alleen toegelaten worden tot verschillende gremia, maar mogen ze ook werkelijk meedoen vanuit hun eigen perspectief en ervaringen die vaak anders zijn dan van mensen zonder migratieachtergrond. Denk bijvoorbeeld aan de manier waarop de mobiliteit van vele migranten en de overlevingskracht van vele vluchtelingen verschillende maatschappelijke, institutionele en organisatorische gremia vitaler kan maken.

Een duidelijk voorbeeld van deze mobiliteit is de toename van het aantal kinderen van migranten die hoger onderwijs hebben genoten terwijl →

Het probleem wordt niet neergelegd bij een uitsluitende structuur, maar bij de mensen uit deze groepen die 'niet zo ver' zijn

hun ouders laaggeletterd zijn. Ondanks deze bijzondere vorm van sociale stijging wordt deze groep voornamelijk vanuit hun anders-zijn benaderd. Ze zijn natuurlijk anders dan de norm, want hun culturele en sociaaleconomische achtergrond is anders dan de geprivilegieerde groep die vaak geldt als norm. Hun vermeende achterstand is onderdeel van hun verhaal en juist nodig om een ander geluid te laten horen, en verdient dan ook juist erkenning. Het is mogelijk de dromen van deze sociale stijgers een reële kans te geven, maar dat kan alleen als ze vanuit hun mobiliteit en niet vanuit hun achterstand benaderd worden.

Ballingen

Nog een waardevol inzicht om het normdenken ter discussie te kunnen stellen voor mensen die zich progressief noemen, is een uitspraak van Anil Ramdas. “Ontworteling is bevrijdend” luidde de kop boven een interview met hem in het maandblad *Humanist*. In die woorden zag ik een mooie beschrijving van wat de Palestijns-Amerikaanse literatuurwetenschapper Edward Said intellectuele ballingschap noemt. Een balling moet een constante vertaalslag maken tussen verschillende contexten en heeft daardoor een tweeledig perspectief. Niets staat vast, of op zichzelf. Door hun toestand van ‘in-betweenness’ kunnen ballingen zich onttrekken aan de macht van de vanzelfsprekendheid oftewel het normdenken. Said gebruikt die ‘in-betweenness’ van ballingen als metafoor voor de progressieve denkers die zich niet willen conformeren aan de status quo. Ze zijn de dragers en bewakers van de vrije geest, omdat ze zich net zoals ballingen afzetten tegen vastgeroeste (zichtbare en minder zichtbare en dus geïnternaliseerde) patronen. De vrije geesten willen als het ware nooit inburgeren. Maar zowel voor de ballingen als voor de andersdenkenden is deze vrijheid van geest een potentieel dat pas productief te maken is wanneer iemand reflecteert op vanzelf-

sprekende structuren en beelden die hen dagelijks – vaak onbewust – beïnvloeden en hun handeling vormgeven.

Deze keuze voor afstand ten opzichte van het dominante normdenken betekent in staat zijn om voorbij goede intenties te gaan en daadwerkelijk te investeren in inclusieve ruimtes en relaties. Dit vraagt erom het anders-zijn te omarmen en daarmee de verkering in het eigen leven en in eigen organisaties voortdurend te ontregelen. Mensen met goede bedoelingen denken vaak dat ze ook goed bezig zijn, waardoor ze de noodzaak van reflectie op hun visie of benadering niet zo voelen.

Hierboven heb ik proberen te schetsen waarom goede intenties onvoldoende zijn en zelfs werkelijke inclusie in de weg kunnen staan als mensen de hiërarchische verhouding naar zwakke groepen niet bevragen. Dan wordt het normdenken eerder gereproduceerd dan ter discussie gesteld. Alleen door het ontregelen van het normdenken is het mogelijk om inclusief te zijn en dicht bij mensen te komen die ver van ons leven en voorstellingskader staan.

Door een verbinding van diverse werelden, een horizonversmelting, krijgen diverse minderheidsgroepen een waardige en gelijkwaardige plek waarbij hun aanwezigheid en hun bijdrage een rol van betekenis kunnen spelen. Dan wordt het ideaal niet (alleen) om de ander te helpen, maar om ook onszelf te helpen verder te kijken dan onze directe omgeving. ✕

Literatuur

- Bauman, Z. (2000). *Liquid Modernity*. Cambridge: Polity Press.
- Boer, T. de. (1993). *Tamara A. Azzaveri en andere verhalen over subjectiviteit*. Amsterdam: Boom.
- Ghorashi, H. (2008). *Cristen Democratische Verkenningen; De kracht van zelfbeheersing*. Boom tijdschriften, pp. 165–173.
- Ghorashi, H. (2010). *Culturele diversiteit, Nederlandse identiteit en democratisch burgerschap*. Den Haag: Sdu Uitgevers.
- Ghorashi, H. (2012). *Ode aan Anil Ramdas*. *Asiel & Migrantenrecht (A&MR)*, nr. 2: 175.
- Hirsch Ballin, E. (2018). <https://www.divosa.nl/sites/default/files/divosa-najaarscongres-2018-speech-ernst-hirsch-ballin.pdf>, bezocht op 28 oktober 2020.
- Holvino, E. & A. Kamp (2009). *“Diversity management: are we moving in the right direction? Reflections from both sides of the North Atlantic”*. *Scandinavian Journal of Management*, 25(4): 395–403.
- Said, E. (1995). *“Intellectuele ballingschap: ballingen en marginalen”*. In: *Manifestaties van de intellectueel*. Amsterdam/Antwerpen: Atlas, 65–83.

Hoe wordt GroenLinks écht inclusief?

De groei van partijen als DENK, Nida en Bij1 hangt samen met het falen van traditionele partijen om inclusief te zijn. Om meer kiezers met een migratieachtergrond aan te trekken, moeten partijen als GroenLinks meer gehoor geven aan de ervaringen en wensen van deze groepen én de eigen politieke cultuur kritisch onderzoeken.

door LAURE MICHON EN FLORIS VERMEULEN
illustratie FARHAD FOROUTANIAN

—Laure Michon is senior onderzoeker bij de afdeling Onderzoek, Informatie en Statistiek van de gemeente Amsterdam en schrijft dit artikel op persoonlijke titel. Floris Vermeulen is universitair hoofddocent bij de afdeling Politicologie van de Universiteit van Amsterdam.

"Sinds 1985 kunnen niet-Nederlandse ingezetenen die vijf jaar of langer legaal in Nederland wonen, stemmen bij gemeenteraadsverkiezingen. Het belangrijkste argument vóór toekenning van het kiesrecht was de verwachting dat dit de integratie zou bevorderen. (...) Tegenover dit pleidooi voor politieke participatie stond de angst voor de 'etnische factor' in de politiek. (...) Anderen vreesden dat toekenning van het kiesrecht zou leiden tot het oprichten van een islamitische partij en zo tot een nieuwe (orthodoxe) religieuze stroming."

Deze woorden staan in de inleiding van *De etnische stem* van politicoloog Jean Tillie uit 2000. Tillie beschrijft hier de politieke discussie eind jaren zeventig over de uitbreiding van het kiesrecht. Het is bevreemdend om deze woorden nu opnieuw te lezen: de toenmalige discussie rondom de toekenning van het kiesrecht aan niet-Nederlanders werd door Tillie aangehaald om aan te tonen dat de genoemde argumenten in 2000 nog steeds actueel waren. Nog eens twintig jaar later zijn deze woorden nog steeds herkenbaar. Vooral de vermeende risico's van deelname van mensen met een migratieachtergrond aan het politieke proces worden nog altijd in dezelfde hoek gezocht. Met het succes van partijen als DENK, Nida en Bij1 staat het thema van de 'etnische' stem weer volop in de schijnwerpers.

Waar staan we na 35 jaar? Jarelang onderzoek naar de opkomst, voorkeuren en partijkeuze van kiezers met een migratieachtergrond laat zien dat dit succes deels samenhangt met het falen van traditionele partijen om inclusief te zijn. Om meer kiezers van deze groepen aan te trekken, moeten partijen die traditioneel de eerste keuze vormden voor deze groep kiezers (PvdA en GroenLinks) zich meer verdiepen in en openstellen voor hun ideeën, voorkeuren en belangen. Daarbij is het de vraag of het nog zinvol is om te spreken over de 'etnische stem' of 'migrantenstem' in het huidige politieke klimaat.

Opkomst

In Amsterdam is bij alle gemeenteraadsverkiezingen sinds 1994 de opkomst bijgehouden van kiezers met een Turkse, Marokkaanse en Surinaamse migratieachtergrond – de belangrijkste migrantengroepen. Hier toe rekenen we de eerste generatie, geboren in het buitenland, en de tweede generatie, met minstens →

Het past niet bij een inclusieve cultuur om te benadrukken dat kwaliteit vooropstaat, in antwoord op vragen over de mate van diversiteit onder kandidaten

één ouder die in het buitenland is geboren. De uitkomsten zijn duidelijk: de opkomst van deze groepen is steevast (veel) lager dan het stedelijk gemiddelde, met een enkele uitzondering onder de groep met een Turkse migratieachtergrond. Onderzoek in andere steden in 1994, 1998 en 2006 toont vergelijkbare uitkomsten. Ook bij landelijke verkiezingen gaan kiezers met een migratieachtergrond relatief minder vaak naar de stembus.

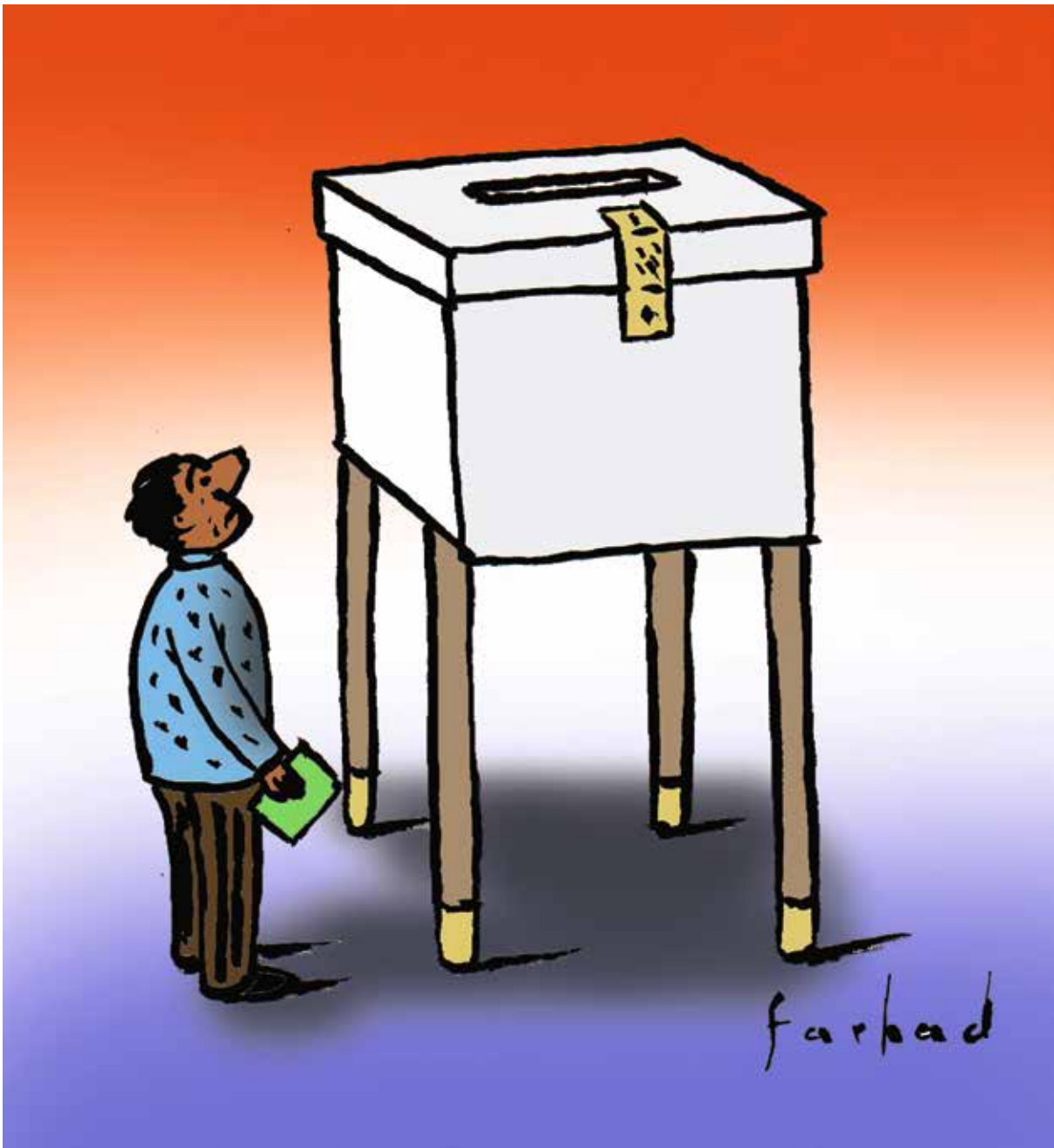
Een lage opkomst vormt een belangrijk risico voor het democratisch proces omdat dit het vertrouwen in politici en hun legitimiteit kan ondermijnen. Bovendien bestaat het risico dat de stem van bepaalde groepen niet gehoord wordt. Dat laatste is lastiger in kaart te brengen omdat we weinig weten over de politieke voorkeuren van niet-stemmers.

In een ander onderzoek hebben we laten zien dat er een duidelijke correlatie bestaat tussen de samenstelling van de bevolking in verschillende wijken en de opkomst bij gemeenteraadsverkiezingen. In Amsterdam geldt dat in buurten waarin veel Amsterdammers wonen met een lage sociaaleconomische positie (gebaseerd op inkomen en opleidingsniveau) en veel mensen met een Turkse, Marokkaanse of Surinaamse migratieachtergrond minder vaak wordt gestemd dan gemiddeld (gecorrigeerd voor sociaaleconomische en demografische variabelen). Ook in andere West-Europese landen brengen oudere en hoogopgeleide kiezers en kiezers zonder migratieachtergrond relatief het vaakst hun stem uit.

Er zijn verschillende aanwijzingen dat groepen met een migratieachtergrond voor een deel andere belangen, politieke ideeën en beleidsvoorkeuren hebben die niet of slecht worden vertegenwoordigd in het huidige politieke stelsel. Een voorbeeld is de ervaring met institutionele discriminatie, waar sinds de dood van George Floyd in de Verenigde Staten meer aandacht voor is. Er wordt inmiddels meer gekeken

naar terugkerende discriminerende handelwijzen in alle lagen van de samenleving, ook van belangrijke instituties. Wanneer kiezers met een migratieachtergrond het gevoel hebben erbij te horen, zich niet gediscrimineerd voelen en zich herkennen in de politiek en politici zullen zij vaker deelnemen aan het politieke proces. Wanneer zij zich daarentegen buitengesloten voelen, trekken zij zich juist terug.

Ook blijkt dat eerdere niet-stemmers onder deze groepen eerder naar de stembus gaan als er een partij is die hun specifieke belangen behartigt. Zo had de nieuwe partij DENK bij de laatste gemeenteraadsverkiezingen een grote aantrekkingskracht op laagopgeleiden, jongeren en vrouwelijke stemmers van Turkse en Marokkaanse komaf. Dit zijn precies de kwetsbare groepen waarvan we mogen verwachten dat zij deels andere politieke ideeën hebben dan politiek actieve burgers. Zij combineren bijvoorbeeld vaak conservatieve culturele waarden, zoals beperking van euthanasie en bescherming van het traditionele gezin, met steun voor de verzorgingsstaat en hechten veel waarde aan de bevordering van diversiteit en inclusie. Tegelijkertijd lijken nieuwe alternatieven niet voor iedereen en altijd mobiliserend te werken. Bij de vorige gemeenteraadsverkiezingen is alleen onder Turkse Amsterdammers het opkomstpercentage sterk gestegen, terwijl onder Marokkaanse en Surinaamse Amsterdammers dat percentage structureel laag bleef. Dit ondanks het feit dat DENK een lijsttrekker had met een Marokkaanse migratieachtergrond en verschillende nieuwe partijen zoals Bij1 en Ubuntu Connected Front zich (deels) op de Surinaamse gemeenschap richtten. Een verklaring voor het succes van DENK is dat de partij in staat bleek gebruik te maken van een uitgebreid netwerk van organisaties, zoals moskeeën en sociaal-culturele verenigingen, die direct toegang gaven tot

potentiële kiezers. Voor andere partijen bleek het moeilijker om deze netwerken in te zetten.

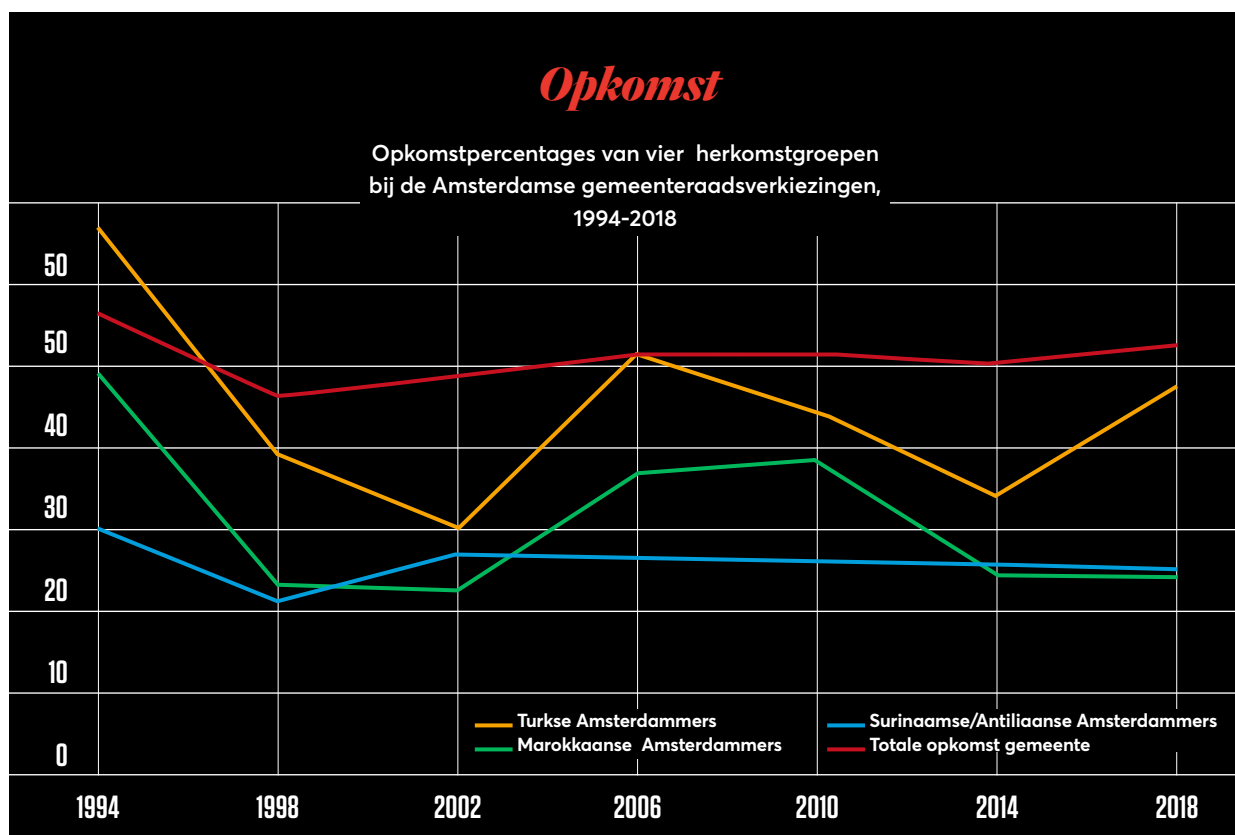
Onderzoek laat sinds 1994 zien dat het voor kiezers met een migratieachtergrond vaak belangrijk is om op een kandidaat te stemmen met dezelfde herkomst. Amsterdammers met een migratieachtergrond kozen significant vaker voor een kandidaat

met dezelfde achtergrond als zichzelf en motiveerden deze keuze met de stelling dat deze kandidaat goed zou kunnen opkomen voor hun belangen. Het onderzoek laat echter ook zien dat geen enkele groep meer 'etnisch' stemt dan de groep kiezers *zonder* migratieachtergrond: het overgrote deel van de kiezers uit deze groep stemde tijdens de afgelopen Amsterdamse gemeente-

raadsverkiezingen op kandidaten zónder migratieachtergrond.

Partijkeuze

Op welke partijen stemmen kiezers met een migratieachtergrond? Van oudsher hadden zij een duidelijke voorkeur voor de PvdA en in mindere mate voor GroenLinks. Over het kortdurende succes van GroenLinks →

Bron: Kranendonk, M., E. Lekkerkerker, L. Michon & F. Vermeulen (2018). *Opkomst en stemgedrag van Amsterdammers met een migratieachtergrond tijdens de gemeenteraadsverkiezingen van 21 maart 2018*. Amsterdam: IMES/ OIS.

onder kiezers met een migratieachtergrond zijn we snel uitgepraat: dat kwam in de jaren negentig vooral door Mohammed Rabbae. Met zijn vertrek uit de Tweede Kamer verloor Groen-Links veel aanhang onder deze groep. Het succes van de PvdA onder deze groep is al vaak uiteengezet: de rol van Den Uyl in de jaren zeventig, op het moment dat de meeste migranten in Nederland arriveerden; de banden met de vakbonden; maar ook de ruimte die de PvdA sinds 1985 gaf aan politici met een migratieachtergrond. De gemeenteraadsverkiezingen van 2006 waren in deze ontwikkelingen een hoogte- en omslagpunt tegelijkertijd. De PvdA won flink tijdens die verkiezingen, met name in de grote steden. Rond de 80 procent van de Amsterdamse kiezers met een migratieachtergrond stemde tijdens die verkiezingen op de PvdA. In de jaren daarna is meer variatie geko-

men in de partijkeuze, wat deels samenhangt met de meer onafhankelijke tweede generatie.

Meer recent is er vooral veel aandacht geweest voor de opkomst van multiculturele partijen die worden bestempeld als partijen van en voor migranten: met name DENK, Bij1 en Nida. Zo stemde tijdens de laatste gemeenteraadsverkiezingen in Amsterdam drie kwart van de Turks-Nederlandse kiezers en de helft van de Marokkaans-Nederlandse kiezers op DENK. Recent onderzoek laat zien dat DENK een partij is die opkomt voor de belangen van moslims en dat de wortels van deze partij in het conservatieve deel van de Turks-Nederlandse religieuze gemeenschap liggen. DENK lijkt als geen andere partij in staat geweest te zijn de frustratie onder Turks-Nederlandse en Marokkaans-Nederlandse kiezers over

het discriminerende en polariserende politieke klimaat in Nederland electoraal te vertalen. De teleurstelling in de bestaande politieke partijen heeft in de afgelopen jaren geleid tot een hoge mate van politiek cynisme onder kiezers met een migratieachtergrond, en dat lijkt een goede voedingsbodem te zijn voor het succes van DENK. Maar ook hier is het belangrijk te wijzen op het feit dat DENK weliswaar populair is bij moslimgemeenschappen, maar dat zeker niet iedere Turkse of Marokkaanse Nederlander op deze partij stemt. Een meerderheid heeft óf niet, óf op een andere partij gestemd bij de afgelopen verkiezingen.

Opleidingsniveau lijkt een andere belangrijke factor te zijn in dit recente stemgedrag van stemmers met een migratieachtergrond. DENK en de PvdA waren in 2018 relatief populair onder lageropgeleide stemmers met

een migrantenachtergrond in Amsterdam. Kiezers met een migratieachtergrond en een hoger opleidingsniveau stemden juist relatief vaak op D66 en GroenLinks. Die variatie onder de kiezers met een migratieachtergrond is belangrijk om te benadrukken: ze vormen geen homogene groep met dezelfde keuzes en belangen, maar zijn individuen die eigen afwegingen maken. Het zijn uiteindelijk die individuele keuzes die de doorslag geven.

Politieke cultuur

Aandacht voor de keuzes en voorkeuren van de groep kiezers met een migratieachtergrond brengt het risico van stereotypering met zich mee. Toch is het belangrijk om de politieke participatie van deze groep te blijven onderzoeken: hoe anders kunnen we aandacht vragen voor de structureel lage opkomst onder deze kiezers? Dat moet anders dan in voorgaande jaren. Partijen moeten niet alleen zorgen voor kandidaten vanuit verschillende migrantengroepen op de lijst, maar zich daadwerkelijk inclusief tonen. Op het niveau van het politieke discours doen de linkse partijen dit al, door zich duidelijk te keren tegen discriminatie en zich uit te spreken voor diversiteit en inclusie, maar ook dit kan duidelijker en structureler, door bijvoorbeeld institutionele discriminatie te erkennen en te bestrijden, ook binnen de eigen organisatie. Maar inclusie moet verder gaan dan het discours. Partijen moeten zorgen voor diversiteit in alle lagen van de eigen gelederen, van bestuur tot fracties tot - (kandidaten-) commissies. Dat gaat niet vanzelf en vergt andere wervingsmethodes. Er is ook ruimte voor verbetering op het gebied van de politieke cultuur. Het past niet bij een inclusieve cultuur om te benadrukken dat kwaliteit vooropstaat, in antwoord op vragen over de mate van diversiteit onder kandidaten. Datzelfde geldt voor het aangrijpen van incidenten met politici met een

migratieachtergrond in het verleden als argument om voorzichtig te zijn met het aanstellen van kandidaten uit deze groep.

Daarnaast betekent inclusie dat de ervaringen en wensen van kiezers met een migratieachtergrond meer gehoor vinden binnen partijen. Niet dat partijen hun programma moeten veranderen om zich te conformeren aan alle wensen die er binnen deze groepen leven. Progressieve partijen kunnen zich wel laten inspireren, meer dan nu het geval is, door de vele formele en informele belangengroepen en organisaties die de diversiteit van de samenleving weerspiegelen. Dat betekent ook dat partijen met die groepen de discussie aangaan over ingewikkelde en vaak gevoelige kwesties, zoals discriminatie op de arbeidsmarkt en in het onderwijs, uitsluiting van religieuze groepen in een overwegend seculiere samenleving, de positie van kwetsbare groepen in migrantengemeenschappen en de rol van religieus onderwijs.

De lage opkomst en het stemgedrag van kiezers met een migratieachtergrond mogen niet los worden gezien van de bredere politieke context: de verharding van het beleid en van het politieke en maatschappelijk discours ten aanzien van mensen met een migratieachtergrond. Ten aanzien van moslims is de toon zo mogelijk

nog ruwer. In dat licht moeten we de lage opkomst zien (een signaal van terugtrekking) en de keuze voor partijen als DENK en Nida (meedoen, maar met een duidelijk tegengeluid). De huidige roep van mensen met een migratieachtergrond om erkenning van discriminatie en om het streven naar inclusie is een signaal dat vooral linkse politieke partijen ter harte moeten nemen. De dynamiek van de afgelopen 35 jaar kan nu worden gekeerd. Maar het laatste dat we daarbij moeten doen, is terugvallen op de mentaliteit van de late jaren zeventig: aan de ene kant oproepen tot integratie, en aan de andere kant nieuwe partijen het verwijt maken van verzuiling. Zowel de realiteit van de afgelopen jaren als de huidige opgave hebben weinig met deze uitersten te maken: voor echte inclusie moet een nieuwe weg worden gevonden. X

Literatuur

- Kranendonk, M., Vermeulen, F. & van Heelsum, A. (2018). *“Unpacking” the Identity to Politics Link: The Effects of Social Identification on Voting Among Muslim Immigrants in Western Europe*. *Political Psychology*, 39(1), 43-67.
- Vermeulen, F., Hartevelde, E. & Michon, L. (2020). *Opkomst in Amsterdamse buurten bij de gemeenteraadsverkiezingen van 2018*. Amsterdam: OIS.
- Vermeulen, F. (2018). *The Paradox of Immigrant Political Participation in Europe amidst Crises of Multiculturalism*. In Menjivar, C., Ruiz, M. & Ness, I. (eds.), *The Oxford Handbook of Migration Crises*.

ESSAY

Samenlevingsopbouw

Juist nu we de kracht van de samenleving meer dan ooit nodig hebben, zijn we vergeten hoe we deze moeten benutten. Om de grote uitdagingen en spanningen van deze tijd aan te kunnen – klimaatverandering voorop – moeten we volop ruimte maken voor burgerkracht, het collectief, samenwerken en verbinding. Dat beperkt zich niet tot dat schattige burgerinitiatiefje in de wijk; het is een gedaantewisseling die zich op alle niveaus moet voltrekken.

door JOS VAN DER LANS illustraties ARIANNE FABER

Het nieuwe samen

*Eerherstel voor de mens
als sociaal wezen*

In de zomer van 1953 nam het net opgerichte Ministerie van Maatschappelijk Werk een jonge socioloog in dienst. Deze was eerder dat jaar gepromoveerd op een uitvoerige studie naar de ontwikkeling van de boerengemeenschap rondom het Overijsselse dorp Kampen, waar de impact van mechanisatie en industrialisatie voelbaar werd. Zelf was hij een boeren-

zoon, dus wist hij waar het over ging. Hij realiseerde zich hoe veranderingen soms eeuwenoude gemeenschappen konden ontwrichten en welke energie er vervolgens nodig was om nieuwe verhoudingen te realiseren. Daar moest hij op het nieuwe ministerie werk van maken op de kersverse afdeling 'Onderzoek en maatschappelijk opbouwwerk'. →

—Jos van der Lans is publicist en cultuursycholoog. Van 1999 tot 2007 was hij voor GroenLinks lid van de Eerste Kamer. Op 31 januari verzorgde hij de jaarlijkse Participatielezing, waarvan de tekst werd uitgewerkt in het boekessay De marktwerving voorbij. Samenlevingsopbouw in de 21e eeuw. Dit essay is hierop gebaseerd. Meer informatie: www.josvdlans.nl.

Zijn naam was Gradus Hendriks. Hij zou tot 1981 verbonden blijven aan het ministerie, dat in die periode twee keer van naam veranderde (CRM, VWS). De boerenzoon groeide uit tot de architect van de samenlevingsopbouw en het opbouwwerk in Nederland. Hij zette subsidieregelingen op en stond aan de wieg van meerdere onderzoeksinstituten, die in het huidige Verwey-Jonker Instituut een verre nazaat kennen.

Toch staat zijn naam niet tussen de tweehonderd belangrijkste ambtenaren die in 2015, bij het tweehonderdjarig bestaan van het Koninkrijk der Nederlanden, aan de vergetelheid werden onttrokken. Waarschijnlijk omdat zijn reputatie bedwelmend is geraakt door de muffe geur waarmee we de benauwde jaren vijftig zijn gaan herinneren.

Die associatie hebben we ook bij de samenlevingsopbouw waar Gradus Hendriks zijn levenswerk van maakte. We beschouwen samenlevingsopbouw als iets ouderwets, als een poging van de angstige bestuurlijke klasse om de gevolgen van de industrialisatie te controleren en de bevolking in het gareel te houden. Samenlevingsopbouw was een door een paternalistische overheid opgedrongen vorm van gemeenschapsvorming; een vorm van disciplineren waar Michel Foucault zijn vingers bij zou aflikken.

Community organization

Dat beeld doet maar heel beperkt recht aan wat Gradus Hendriks bezielde. Hij werd niet gedreven door angst voor een losgeslagen volk, maar door het idee dat mensen zich moesten verenigen om hun levensomstandigheden naar eigen hand te kunnen zetten. Dat proces ging in een snel veranderende samenleving niet vanzelf, maar vereiste professionele ondersteuning en organisatievermogen. Hendriks stond hiermee aan de basis van een nieuwe beroepsgroep: de opbouwwerkers.

Die samenlevingsvisie bedacht hij overigens niet helemaal zelf. Hij liet zich, samen met een groot aantal collega-ambtenaren en geestverwanten, inspireren door de *community organization* in de VS. Daar heerste niet de uit de verzuiling oprijzende angst voor veranderingen, maar bestond er bij gebrek aan een allesbepalende overheid een optimistische manier om gemeenschappen bij grote streekplannen en kleinschalige buurtvoorzieningen te betrekken. We zouden het nu georganiseerde burgerparticipatie noemen.

Wat Gradus Hendriks en zijn medestanders voor ogen hadden, was eigenlijk een modernisering en democratisering van wat we ook wel aanduiden als de *civil society*, dat deel van de samenleving dat niet door de overheid wordt georganiseerd, maar door burgers zelf. Een *civil society* die niet langer was opgedeeld langs levensbeschouwelijke scheidslijnen en vormen van wederzijdse uitsluiting, maar waarin burgers los van hun overtuiging bijeen konden komen, hun ambities verwoordden en daar oplossingen en voorzieningen voor in het leven konden roepen.

Dat was tot ver in de jaren zeventig overigens helemaal geen vreemde gedachte. Wie zou anders de buurthuizen moeten runnen? Woningbouwverenigingen waren nog echte verenigingen, bestuurd door huurders. Schoolbesturen waren nog niet massaal gefuseerd. Het model van een professionele organisatie met dito toezichthouders bestond nog niet. Het begrip dienstverlening werd nog nauwelijks gebezigd. Buurten waren relatief homogeen.

Het verzuilde en verticaal georganiseerde Nederlandse particuliere initiatief, dat in feite de dienst uitmaakte in de publieke sector, toonde zich aanvankelijk uiterst wantrouwend tegenover Hendriks' democratiseringsagenda. Zij zagen in deze

professionele krachten die gemeenschappen in beweging zouden moeten brengen een gevaar voor hun eigen organisatievormen, voor hun parochies, kerkgenootschappen en zelfs sociaaldemocratische organisaties. Hendriks probeerde hun angsten echter te bezweren door erop te hameren dat zijn opbouwwerkers 'neutraal' te werk zouden gaan. Een opstelling waar de oude regenten weliswaar moeite mee hadden, maar waar ze eigenlijk niet tegen konden zijn. Zo groeide de samenlevingsopbouw de jaren zeventig in.

Verkwanseld

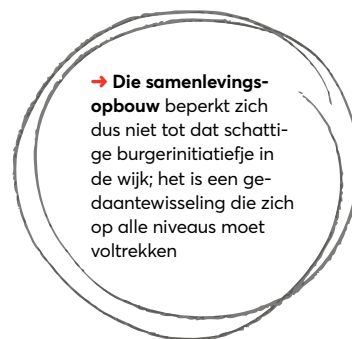
Waarom is dat alles relevant? Eigenlijk om een heel eenvoudige reden: omdat we het kwijt zijn geraakt en in bestuurlijk en politiek opzicht eigenlijk nog nauwelijks een idee hebben hoe we een samenleving kunnen ordenen, in beweging kunnen brengen en kunnen inschakelen voor publieke waarden en doeleinden. We hebben de erfenis van Gradus Hendriks verkwanseld, waardoor gesprekken over het beleid rond burgerparticipatie nauwelijks meer gestoeld zijn op een traditie en professionele knowhow. Het zijn slagen in de lucht geworden, zonder enige geschiedenis. Juist nu we samenlevingsopbouw meer dan ooit nodig hebben, zijn we vergeten hoe het moet.

Daar is een aantal oorzaken voor aan te wijzen. In de eerste plaats raakten de opbouwwerkers zelf in de ban van de jaren zeventig. Opgeleid in steeds radicalere sociale academies kozen ze partij, voor democratisering, voor arbeiders, voor de minderbedeelde – een arsenaal dat voortdurend met een nieuwe doelgroep werd uitgebreid: bijstandsgerechtigden, minderheden, vrouwen, WAO'ers, druggebruikers, schoolverlaters. Samenlevingsopbouw verwaterde daardoor tot doelgroepsemancipatie. Het gemeenschappelijke moest wijken voor het specifieke. Dat deed het professionele

werk geen goed, vooral ook omdat de professionele voorgangers elkaar de maat begonnen te nemen over wie de grootste bijdrage leverde aan de verandering van de klassenverhoudingen. Eigenlijk was het terrein van de stadsvernieuwing [zie kader] het enige professionele werkterrein waar opbouwwerkers echt het verschil maakten.

Ten tweede ontwikkelde zich in de jaren zeventig wat socioloog J.A.A. van Doorn een geïnstitutionaliseerde 'expertocratie' noemde, die zich onttrok van het verzuilde verleden maar zich tegelijkertijd ook losmaakte van de *civil society*. Mede dankzij de aardgasbaten verdubbelden de collectieve uitgaven in Nederland tussen 1960 en 1985 van 30 procent naar 60 procent van het bbp. De overheid en de publieke sector groeiden op alle niveaus, net als het ambtenarenapparaat, het welzijnswerk, de geestelijke gezondheidszorg, de jeugdzorg en het onderwijs. Tot deze publieke sectoren trad een hele nieuwe generatie professionals toe om daar korte metten te maken met burgers – amateurs! – die zich met zaken bezighielden waar je – zoals zij – maar beter voor gestuurd kon hebben. De nieuwe overtuiging was dat mensen recht hadden op professionele hulp.

Die verschuiving is op veel terreinen zichtbaar geworden. Binnen de woningbouwverenigingen ontstond een professionele laag die de verenigingsstructuur en de lekenbestuurders steeds nadrukkelijker als lastig, amateuristisch en conservatief begon te zien en deze langzaam maar zeker richting de uitgang duwde. Was in 1960 nog 75 procent van de woningcorporaties een vereniging, veertig jaar later was dat nog geen 10 procent en was de hele sector omgebouwd tot een professionele organisatie die bij wet verplicht moest worden tot overleg met hun huurders. Eigenlijk werden burgers massaal uit het publieke

domein verdreven. De *civil society* werd onteigend en in handen gebracht van nieuwe professionele elites, onder financieel beheer en toezicht van de overheid. Zo groeide de verzorgingsstaat waaraan wij gewend zijn geraakt, als een alsmear uitdijend complex van loketten waar burgers zich kunnen vervoegen.

Individualisering

Deze verschuiving strookte met de derde oorzaak van de teloorgang van de erfenis van Gradus Hendriks: de individualisering. De oude verzuilde gemeenschappen verdwenen en daarvoor in de plaats kwamen individuen die hun identiteit niet zozeer ontleenden aan hun omgeving of zelfs maar hun familie, maar vooral aan zichzelf. In de jaren zeventig en tachtig werd het voorvoegsel 'zelf' aan heel wat zelfstandige naamwoorden gekoppeld: zelfverwerkelijking, zelfhulp, zelforganisatie, zelfredzaamheid. Met alle problemen van dien, zoals de exponentiele groei van de geestelijke gezondheidszorg sinds deze jaren heeft laten zien, en met alle narcistische uitwassen die we daarna →

VERDUURZAMING ALS STADS- VERNIEUWING NIEUWE STIJL

De verduurzaming van Nederland is een immense opgave die de volledige samenleving gaat raken. Een opgave ook die schreeuwt om samenwerking, draagvlak en overleg, en daarmee vergelijkbaar is met een vorige grote opgave: de noodzaak tot ingrijpende stadsvernieuwing in de jaren zeventig. Rond 1970 waren in Amsterdam 25.000 woningen rijp voor de sloop en moesten er meer dan 100.000 totaal gerenoveerd worden. Bijna de helft van de Amsterdammers zou daardoor moeten verhuizen. Ook grote delen van de binnensteden van Arnhem, Deventer, Tilburg, Utrecht, Dordrecht, Zwolle en Groningen waren verzamelingen bouwvallen.

Er was onder stedenbouwkundigen ook consensus over wat er moest gebeuren: massale sloop, ruimte voor wegen en compacte gestapelde bebouwing. Met vette viltstiften werden hele nieuwe stadsdelen op de kaart getekend.

Dat er onder de lijnen van de viltstiften ook mensen woonden, daar werd niet lang bij stilgestaan. Dat je met hen in gesprek zou moeten, was totaal geen issue. En dat zij vervolgens in verzet zouden komen, daar had niemand in de stadhuizen op gerekend.

Maar toen dat laatste wél

gebeurde, gooiden gemeentebesturen het razendsnel over een andere boeg. Het motto werd 'kleinschalig', 'complexgericht' en 'bouwen voor de buurt'. De regering en gemeentebesturen stelden vele miljoenen ter beschikking voor de aanstelling van opbouwwerkers die ervoor zorgden dat bewoners een bijdrage konden leveren aan de stadsvernieuwing. Bewoners trokken met ambtenaren en corporatiemedewerkers op om plannen te maken en uit te voeren.

Wat ligt er meer voor de hand dan de lessen van deze geschiedenis ter harte te nemen nu we voor een vergelijkbare opgave staan om in Nederland miljoenen huizen te verduurzamen en van nieuwe energie- en warmtebronnen te voorzien? Helaas is de eerste reflex waarin politieke bureaucratieën steeds opnieuw terugvallen om eerst ambitieuze doelen vast te stellen, dan binnenskamers plannen en processen uit te tekenen en ten slotte daarover digitaal en op papier met burgers te communiceren.

Dat is, zo leert de geschiedenis, vragen om problemen. Een halve eeuw geleden hebben bewoners voorkomen dat grote delen van de stad door bulldozers tegen de vlakte zouden gaan, dus de gedachte dat ze zomaar in de trein van een door de overheid gestuurde energietransitie zullen stappen, is ronduit naïef. Het roer moet dus om. Zorg dat de energietransitie gedragen wordt door de mensen die er in hun huizen direct mee te maken krijgen. Dat betekent dat we weg moeten van het papier en tekentafels en de buurt in moeten, om van de noodzaak tot verduurzaming een proeftuin te maken voor een nieuw soort *civil society*.

Wij hebben in bestuurlijk en politiek opzicht nauwelijks een idee hoe we een samenleving kunnen ordenen, in beweging kunnen brengen en kunnen inschakelen voor publieke waarden en doeleinden

hebben leren kennen. 'Met mij gaat het goed, met ons gaat het slecht,' zoals voormalig SCP-directeur Paul Schnabel de gesteldheid van de doorsnee Nederlander samenvatte.

Deze ontwikkelingen vormden een vruchtbare voedingsbodem voor de neoliberale bedrijfsmatige ordening van de samenleving die vanaf de jaren tachtig bezit nam van de overheid en de publieke sector. Wie sprak over gemeenschapszin, over normen en waarden, over de zorgzame samenleving (Brinkman in de jaren tachtig) werd door de nieuwe elite weggehoond en uitgelachen en beticht van het verspreiden van een uit de jaren vijftig stammende spruitjesgeur.

Daarvoor in de plaats kwam een economisch-technocratisch betekenisstelsel, ontdaan van 'ideologische veren'. Burgers waren niet langer meedenkers, in te schakelen krachten, bronnen van publieke energie, maar klanten of afnemers. In een uitdijend bureaucratisch systeem werden ze meer en meer een individueel dossier. En van lieverlee gingen ze zich ook steeds meer zo gedragen, terwijl publieke professionals juist meer productiemedewerkers werden met afnemende waardering voor hun werk in de frontlinies van onze samenleving. Meer dan in de ons omringende landen worden publieke professionals geconfronteerd met agressie, intimidatie of pesterijen van buitenstaanders.

Naïviteit

Dit alles heeft niet alleen het handelen van instituties en overheden richting gegeven, het heeft ook onze waarneming bepaald. Het neoliberale denkframe en de daarbij horende economisering van het publieke domein hebben het vermogen aangetast om de samenleving te zien als een veerkrachtig organisme, bestaande uit gemeenschappen van veerkrachtige mensen waarin waarden als solidariteit, verbondenheid en betrokkenheid tot

leven kunnen komen en een werkelijkheid op zich vormen. Die werkelijkheid speelt nu geen rol van betekenis als het om sociaal beleid of om de organisatie van de publieke sector gaat, sinds de zogeheten maakbaarheid van de samenleving vanaf het midden van de jaren tachtig met de opkomst van het neoliberale denken zwaar onder politieke en intellectuele verdenking is komen te staan. In dit geweld is de samenlevingsopbouw, het levenswerk van topambtenaar Gradus Hendriks, dus ten onder gegaan. De beroepsgroep opbouwwerk is op een klein gezelschap volharders na van de professionele kaart geveegd. Het is uit het bestuurlijk denken verbannen.

Nauwkeuriger: het is vervangen door een nieuw appèl. We spreken vandaag de dag over actief burgerschap en burgerparticipatie. Probleem daarbij is dat al die pleidooien vrijwel altijd in de schaduw staan van bezuinigingen, van een terugtrekkende overheid en reorganisaties in het publieke domein. Dat maakt de discussie altijd verdacht, want dan staat tegenover het inkrimpen van publieke verantwoordelijkheid ineens de private verantwoordelijkheid van individuele burgers om zelf meer de handen uit de mouwen te steken. Alsof het communicerende vaten zijn: minder inzet van de overheid (lees: bezuinigingen) betekent als vanzelf meer inzet van burgers (gratis).

Uit de roep om een participatiesamenleving spreekt eigenlijk een ongekend soort naïviteit. Het is het idee dat bomen gaan groeien als je aan de takken trekt, terwijl iedereen natuurlijk heel goed weet dat bomen alleen groeien als de bodem waarin ze geworteld zijn vruchtbaar is en van de juiste grondstoffen wordt voorzien. Maar over wat er nu echt nodig is om de bodem vruchtbaar te maken, om welke sociale infrastructuur dat vraagt, daarover gaat het debat vrijwel nooit.

Samenlevingsopbouw opnieuw uitvinden

We moeten dus opnieuw en fundamenteel het debat aangaan over hoe we – met de ervaring van vier decennia neoliberalisme in ons achterhoofd – de *civil society* opnieuw vorm kunnen gaan geven. Hoe we instituties kunnen scheppen die zich weer open durven te stellen voor de veerkracht van de samenleving. We moeten minder psychologisch en meer sociologisch gaan denken. We moeten kennis over netwerken en gemeenschapsvorming binnen publieke organisaties tot leven wekken. Er moet meer ruimte komen voor de buitenwereld, voor burgerkracht, voor het collectief, voor samenwerken en verbinding. Dat is een andere mentaal-professionele orde dan waar we de afgelopen decennia in hebben geleefd, gedacht en gehandeld.

Die weg inslaan is al lang niet meer een kwestie van kiezen. Er is →

We moeten dus opnieuw en fundamenteel het debat aangaan over hoe we – met de ervaring van vier decennia neoliberalisme in ons achterhoofd – de *civil society* opnieuw vorm kunnen gaan geven

simpelweg geen andere route: als we de marktwerking niet echt achter ons laten, als we niet weggkomen van de expertocratie en het individualistisch consumentisme, als we de krachten in de samenleving negeren en niet productief aanwenden, dan zakt de publieke sector steeds verder door zijn hoeven.

Homo coöperans

Dat is het slechte nieuws. Het hoopvolle nieuws is dat de kiemen van de verandering die we nodig hebben al geruime tijd aan het ontspruiten zijn. Hoogleraar Tine de Moor liet in haar oratie in 2013 over de *homo coöperans* zien dat er de afgelopen decennia onder de oppervlakte van onze publieke sector iets bijzonders aan het groeien is. We bevinden ons in een nieuwe hoogconjunctuur in het ontstaan van coöperatieve samenwerkingsverbanden van burgers. Dit uit zich in coöperatieve initiatieven die vaak in dorpen, buurten en wijken door bewoners zelf zijn opgezet, zoals zorg-, energie- en buurtcoöperaties. Zij vormen de aandrijfmotor waarmee we de periode van het neoliberale denken en de bedrijfsmatige ordening van de publieke sector achter ons kunnen laten.

We hebben het idee van samenlevingsopbouw in de jaren vijftig uit de VS geïmporteerd toen de samenleving veranderde en de industrialisatie hele gebieden overhoop dreigde te halen. Dat vroeg een inspanning van de overheid om de gemeenschappen in die nieuwe verhoudingen op de been te houden en in staat te stellen mee te gaan in de nieuwe tijd. Het heeft ons land een sociale infrastructuur opgeleverd die bestaat uit vele honderden club- en buurthuizen en allerlei educatieve voorzieningen. Iets vergelijkbaars is nu nodig. Er is immers veel meer aan de orde dan een crisis van de publieke sector. We leven in een samenleving die in hoge mate diversi-

fieert en segregereert, met meer ongelijkheid en spanningen dan een halve eeuw geleden.

Bovendien staan we voor een ongekend ingrijpende verandering: de overgang naar een duurzame manier van leven en produceren. Dat vraagt om een samenleving waarin het neoliberale marktdenken niet langer de oplossing is voor problemen, maar een probleem op zichzelf. Een samenleving die op alle niveaus en fronten vraagt om samenwerking, in plaats van om concurrentie en wedijver.

Reinventing society

Daar ligt dan ook een enorme intellectuele uitdaging. We moeten onze sociologische verbeelding opnieuw aanspreken. De behoefte daaraan is groot. Eigenlijk is dat precies waar Rutger Bregman in zijn boek *De meeste mensen deugen* voor pleit. Hij laat zien hoezeer het dominante mensbeeld van burgers als egoïsten gekunsteld is en in stand wordt gehouden door ideologische voorstellingen en misleiding. Wat er achter te voorschijn komt, is de *homo coöperans* van Tine de Moor, de mens als sociaal wezen. Het feit dat Bregmans boek nu al meer dan een jaar in de top 3 van non-fictieboeken staat, getuigt van de honger bij veel mensen om te ontsnappen aan de cultuur van het individualisme. Dat is de honger waar de samenlevingsopbouw in de eenentwintigste eeuw het voedsel voor moet vormen. Die samenlevingsopbouw beperkt zich dus niet tot dat schattige burgerinitiatiefje in de wijk; het is een gedaantewisseling die zich op alle niveaus moet voltrekken. Laten we het *reinventing society* noemen – misschien verstaan we het dan beter. En laten we Gradus Hendriks alsnog opnemen in de lijst van topambtenaren die ons land vooruit hebben geholpen. ✕

Long overdue

De wereldwijde reacties op de verkiezing van Kamala Harris tot vicepresident van de Verenigde Staten waren hartverwarmend. Laat dat gezegd zijn. Tegelijkertijd

is het ongemakkelijk, die breed gedeelde opwindning over de eerste vrouw, met een etnisch diverse achtergrond, die tot het hoogste ambt ooit is 'toegelaten'. Immers, zoals Joe Biden in zijn overwinningsspeech zelf zei: 'long overdue', oftewel te laat. Dat we het wereldwijd zo bijzonder vinden, zegt iets over ons eigen verwachtingspatroon. Over de diepgewortelde vanzelfsprekendheden, taaier dan we zelf vermoeden. Of, zoals feminist Mathilde Wibaut ooit zei: "Ideologieën leiden een taai leven. Ook in onze hoofden zit nog veel spinrag".

Dus dat het bij het samenstellen van verkiezingslijsten voor Tweede Kamer, gemeenteraden of Provinciale Staten voor politieke partijen nog steeds een 'issue' is om die lijsten voldoende divers te maken, is even begrijpelijk als achterhaald en, eerlijk gezegd, ook bespottelijk. Al decennialang neem ik het mechanisme waar: omdat de kiezers inmiddels niet alleen in de Verenigde Staten een regenboog vormen wat betreft diversiteit en iedereen zich wil kunnen herkennen in de volksvertegenwoordiging, doen partijen er goed aan de kandidaten te rekruteren uit alle bevolkingsgroepen. En wringen zij zich in bochten om dat te doen - daarmee iedere keer bevestigend hoe taai het spinrag in de eigen hoofden is. Want een vanzelfsprekendheid is diversiteit nog nooit geweest.

In de politieke arena kunnen mensen scherp met elkaar van mening verschillen, maar gaan zij binnen de kortste keren in woordkeus, uiterlijk en levensstijl op elkaar lijken. Alsof ze door dezelfde centrifuge worden gehaald. Zou je dan pas meetellen? Net als etiketteregels functioneren de codes van politieke arena's natuurlijk als uitsluitingsmechanismen: haar-scherp weten de deelnemers wie de regels ken-

nen en wie niet, wie erbij hoort en wie niet, wie zijn klassiekers kent en wie is opgegroeid met andere klassiekers. En wie de regels niet met de paplepel heeft ingegoten gekregen, doet er goed aan ze beter dan wie dan ook te leren kennen en toe te passen - opdat je daarop niet gepakt kunt worden. Intussen is de weg naar de regenboog geplaveid met afgehaakte mannen en vrouwen die zich 'niet gezien' voelden. Die bezweken onder de druk om als minderheid in een wereld met dominante vanzelfsprekendheden ook nog herkenbaar te blijven voor wat de 'eigen achterban' is gaan heten.

Meer diversiteit wordt altijd gezien als langdurig proces van verandering: je moet geduldig zijn en volhouden. En ja, er verandert gelukkig ook wel het nodige. Maar nog nooit heb ik gezien dat dat veranderingsproces zelf (en wat daarvoor nodig is) op het lijstje met hoogste prioriteiten van een politieke partij is gezet. Alsof het automatisch wel goedkomt door nieuwe talenten met buitenlandse namen te spotten. *Long overdue*, zou ik zeggen. Ik hoorde het de publicist Andrew Makkinga deze dagen sterk verwoorden naar aanleiding van de verkiezing van Kamala Harris: je kunt niet alleen stemmen willen winnen met een zwarte kandidaat, je zult je dan ook echt moeten willen verdiepen in de zorgen en problemen van de kiezers daarachter. Want er staat een generatie te trappelen die zich niets meer wil kunnen voorstellen bij handelingsverlegenheid van politieke partijen wanneer een zwarte vrouw als leider aantreedt. X

CV

ANDRÉE VAN ES

1981 – 1990

Tweede Kamerlid, eerst voor de PSP en later voor GroenLinks.

2010 – 2014

Wethouder in Amsterdam voor GroenLinks.

EN OOK

Directeur geweest van politiek-cultureel centrum De Balie in Amsterdam en voorzitter van GGZ Nederland.

NU

Voorzitter van de RvT van het UMCG en De Forensische Zorgspecialisten, lid van het college van toezicht van de Orde van Advocaten, co-decaan bij de Nederlandse School voor Openbaar Bestuur en lid van het Amsterdamse 4 en 5 mei comité.

Energiecoach tegen armoede

Het probleem

14 tot 15.000 Arnhemse huishoudens hebben te maken met energiearmoede. Wethouder Cathelijne Bouwkamp: "We spreken van energie-armoede als meer dan 10 procent van het besteedbaar inkomen van een huishouden naar de energieleverancier gaat. Dit komt meestal door een combinatie van slecht geïsoleerde woningen, ongunstige energiecontracten en een toch al laag inkomen. Energiearmoede blijft vaak onopgemerkt en wordt bijvoorbeeld meestal niet meegenomen in de schuldhulpverlening."

Aangezien niet alleen mensen maar ook het klimaat profiteert van een lagere energierekening, zag Bouwkamp de kans om twee vliegen in één klap te slaan. "Door mensen bewust te maken van de voordelen van verduurzaming voor hun eigen portemonnee, hopen we dat zij positiever staan tegenover bijvoorbeeld energiebesparende maatregelen van woningcorporaties in huurwoningen. Veel mensen willen wel verduurzamen, maar zijn bang voor de kosten."

BEDENKER: CATHELIJNE BOUWKAMP, wethouder duurzaamheid namens GroenLinks in Arnhem

Het experiment

'Besparen op je energiekosten'

Energiecoach Jan staat voor je klaar'. Een flyer met deze tekst, vergezeld door een foto van een vriendelijke ogende zestiger, kreeg een aantal Arnhemse huishoudens in september 2019 door de brievenbus. Binnen het Europese subsidieproject Climate Active Neighbourhoods, waar Arnhem tot begin 2020 aan deelnam, had Bouwkamp gezien dat energiecoaches in Plymouth goede resultaten boekten. De inzet van deze coaches bij inwoners met vaak verschillende problemen, zoals werkloosheid, schulden of ziekte, zorgde voor een fors lagere energierekening en gaf een groot deel het gevoel meer controle te krijgen over hun leven. Ongeveer de helft van de bewoners voelde zich hierdoor beter en legde minder bezoeken af aan de huisarts en de fysiotherapeut.

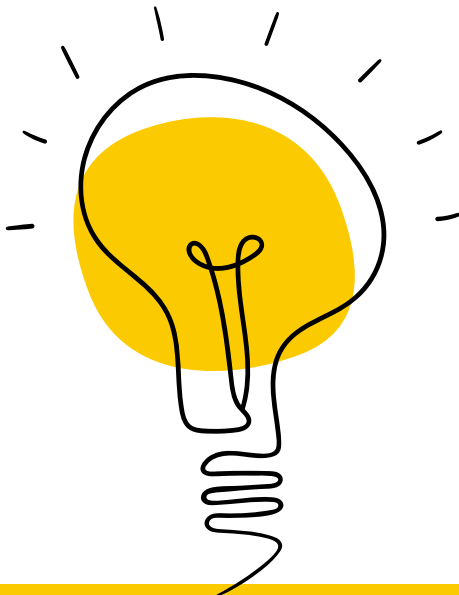
Bouwkamp zag mogelijkheden om de aanpak van armoede te koppelen aan de doelen van het Arnhemse Klimaatfonds, en besloot om in Arnhem een pilot op te zetten met energiecoaches. Deze liep van tot februari 2020 en richtte zich op vijftig huishoudens in drie wijken.

"Een energiecoach geeft mensen inzicht in de manieren waarop ze energie kunnen besparen. Veel mensen die weinig te besteden hebben, vinden het moeilijk om over geld te praten. De coaches komen dan ook twee keer langs. In het eerste gesprek laat hij of zij zien waaraan het huishouden energie verbruikt en wat het nut van energiebesparing is. Bijvoorbeeld: een stofzuiger van de Kringloopwinkel is natuurlijk goedkoper dan een nieuwe, maar een ouder model gebruikt veel meer energie en is op de lange termijn een stuk duur-

‘Een stofzuiger van de Kringloopwinkel is natuurlijk goedkoper dan een nieuwe, maar een ouder model gebruikt veel meer energie en is op de lange termijn een stuk duurder’

Cathelijne Bouwkamp,
wethouder duurzaamheid
in Arnhem

der. Ook hebben veel mensen geen idee hoeveel energie een aquarium verbruikt. Door een energiemeter in het aquarium te zetten, wordt dat ineens heel duidelijk.”

In het tweede gesprek bespreken de coaches wat het betreffende huishouden zelf kan doen om meer energie te besparen. “Het zijn vaak heel simpele dingen: een tochtstrip onder de deur, overstappen op ledverlichting, radiatorfolie. De coaches kijken bovendien verder dan energie. Merken ze dat er meer problemen spelen? Dan bieden ze de bewoners aan hen in contact te brengen met het sociale wijkteam.”

De aanpak

De gemeente huurde onder meer opgeleide en getrainde energiecoaches in van de Energiebank in Arnhem, die al sinds 2015 huishoudens helpt bij het verlagen van de energierekening. De coaches komen vaak uit de wijk zelf en zijn toegankelijk en herkenbaar. Per wijk werden de huishoudens op een andere manier benaderd: via een geadresseerde brief, via wijkcoaches die al bij minima over de vloer komen, of door de straat op te gaan. De pilot kostte de gemeente ongeveer 90.000 euro. Voor de Aanpak Energiearmoede, waar de energiecoaches en de koppeling met het armoedebeleid een vaste plek in krijgen, trekt de gemeente in de komende jaren 1 miljoen euro uit. Dit plan moet nog door de gemeenteraad worden vastgesteld.

Het resultaat

In totaal zijn tijdens de pilot 38 huishoudens twee keer bezocht. De adviezen van de energiecoaches leidden bij deze huishoudens tot een

gemiddelde energiebesparing van 200 tot 300 euro per jaar. Bouwkamp: “Dat lijkt misschien niet veel, maar voor mensen met een laag inkomen is dat toch weer een nieuwe wasmachine. Een Syrisch gezin wist dankzij de energiecoach zelfs 600 euro te besparen. Dolblij waren ze: nu hielden ze geld over voor een vakantie.” Bouwkamp merkt daarnaast dat de besparingen mensen motiveert om te kijken of ze nog meer kunnen besparen. “Met de gesprekken wordt een zaadje geplant.”

Naast het belang van het persoonlijk gesprek leerde Bouwkamp van de pilot dat er ‘geen blauwdruk’ bestaat om dit project over de stad uit te rollen. “Per wijk, per huishouden is een eigen aanpak nodig. Dat begint al bij de benadering. Bij sommige mensen is het wantrouwen tegen de gemeente zo groot dat ze post van ons niet eens openen. Die moet je dus niet namens de gemeente een brief gaan sturen. Flyeren leidde tot de meeste reacties. En ook de motivatie om met een energiecoach te praten, verschilt per huishouden. Bij een aantal speelt vooral kostenbesparing een rol, bij anderen is de wens om bij te dragen aan de energietransitie juist een trigger. Er wordt nog wel eens vanuit gegaan dat Arnhemmers met een migratieachtergrond minder interesse zouden hebben in verduurzaming. Maar deze groepen zijn vaak heel sterk gemotiveerd om een betere wereld achter te laten voor hun kinderen. Vanuit die insteek zijn zij meestal graag bereid tot een gesprek over energie.” X

STOP

het verval van het Nederlands

*Waarom de politiek
meer moet doen
tegen verengelsing*

De toenemende verengelsing van het hoger onderwijs leidt tot verval van de Nederlandse taal- en uitdrukkingsvaardigheid onder studenten. Dit zal doorwerken in de sectoren waarin zij later aan het werk gaan en is daarmee een probleem voor de samenleving als geheel. De politiek – inclusief GroenLinks – doet onvoldoende om de verwaarlozing van het Nederlands een halt toe te roepen.

door ANNETTE DE GROOT
illustratie FARHAD FOROUTANIAN

De Tweede Kamer nam in december 2019 een voorstel tot wijziging van de Wet op het Hoger Onderwijs en Onderzoek aan. Dat wetsvoorstel is onder meer bedoeld om het taalbeleid van de onderwijsinstellingen te actualiseren. In haar toelichting bij een eerdere concepttekst constateerde minister Van Engelshoven van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap dat de wettelijke eisen met betrekking tot de instructietaal in het hoger onderwijs aan vernieuwing toe zijn omdat de behoefte aan anderstalig – lees Engels – onderwijs sinds de inwerking-treding van de huidige wet, in 1992, sterk is toegenomen. Daarom was het nodig “te bezien [...] of de wet met het oog op de huidige praktijk voldoende ruimte biedt om anderstalig onderwijs te verzorgen”. *Fair enough*, zal de lezer denken. Sindsdien is de wereld immers veel internationaler geworden. En daarin past het grootschalige gebruik van het Engels, de *lingua franca* bij uitstek.

Toch schuurt dit citaat. Het suggereert immers dat de instellingen voor hoger onderwijs al die tijd in het knellende keurslijf zaten van een wet die hen sterk belemmerde bij het ontwikkelen en aanbieden van Engelstalig onderwijs. Maar niets is minder waar. De wet dicteert weliswaar dat het onderwijs gegeven wordt in het Nederlands, een paar uitzonderingen daargelaten, maar van dat dictaat heeft het hoger onderwijs zich weinig aange-trokken. Dat geldt vooral voor de universiteiten, waarin binnen minder

dan twee studentengeneraties het Engels de dominante instructietaal geworden is. Van alle universitaire bachelor- en masteropleidingen werden er vorig studiejaar respectievelijk 29 procent en 76 procent volledig en uitsluitend in het Engels aangeboden. Daarnaast was 15 procent van de bacheloropleidingen en 10 procent van de masteropleidingen 'tweetalig'. Dat wil zeggen dat er een volledig Engelstalig programma wordt aangeboden naast een programma dat Nederlandstalig genoemd wordt, maar waarin in veel gevallen alle hoorcolleges ook Engelstalig zijn. Niemand kan er meer omheen: het Engels verdringt het Nederlands aan onze universiteiten. Kennelijk liet de wet zich met het

grootste gemak omzeilen. Als dát de reden was de wet te willen aanpassen, dan had de minister daarin groot gelijk.

Maar intussen dreigt de herziene wet een nog tandelozer tijger te worden dan de huidige, omdat de gronden waarop mag worden afgeweken van het '*Nederlands, tenzij*'-uitgangspunt eerder verruimd dan ingeperkt lijken te worden. Onder de huidige wet mag alleen een andere taal dan het Nederlands als instructietaal gebruikt worden wanneer het onderwijs "daartoe noodzaakt". Onder de gewijzigde wet hoeft alleen maar te worden aangetoond dat het gebruik van een andere taal dan het Nederlands "meer dan het voeren van het Nederlands" van

-Annette de Groot is emeritus hoogleraar experimentele taalpsychologie aan de Universiteit van Amsterdam.

belang is voor het onderwijs. Dat de Raad van State constateerde dat, tegen de bedoeling in, het meerwaarde-criterium minder stringent is dan het noodzaak-criterium en mede hierom het wijzigingsvoorstel terugstuurde naar de majesteitelijke tekentafel, heeft niet mogen baten. Evenmin als een oproep van meer dan 200 hoogleraren, schrijvers en prominenten uit de maatschappelijke en culturele sector aan de Tweede Kamer om de teloorgang van het Nederlands in het hoger onderwijs tegen te gaan.

Instroom buitenlandse studenten

En dan te bedenken dat met een daadwerkelijk stringenter beleid ten aanzien van het gebruik van een andere onderwijstaal dan het Nederlands de tweede doelstelling van het wetsvoorstel – het beheersen van de instroom van buitenlandse studenten – binnen handbereik komt. Want de gestage toename van het aantal Engelstalige universitaire opleidingen is de belangrijkste oorzaak van de onstuimige groei van het aantal buitenlandse studenten. Tussen 2014 en 2019 verdubbelde het aantal buitenlandse studenten dat hier een *volledige* universitaire opleiding volgt (de zogenoemde *diplomastudenten*) tot ruim 60 duizend, ongeveer 20 procent van alle universitaire studenten. Inclusief de hogescholen waren het er 76 duizend. Van al die buitenlandse studenten komt ongeveer driekwart van binnen de Europese Economische Ruimte (EER). Voor deze studenten ontvangen de onderwijsinstellingen een bijdrage uit de rijksbegroting. Voor de rest, de studenten van buiten de EER, worden ze niet bekostigd.

Mocht u zich afvragen of het verband tussen toenemende onderwijsverengelsing en groeiende internationale instroom inderdaad causaal is: toen de psychologieopleiding aan de Universiteit van Amsterdam in 2018

Leent het Engels zich beter dan het Nederlands voor het adresseren van maatschappelijke vraagstukken?

voor het eerst een volledig Engelstalig programma verzorgde, *vertwintigvoudigde* het aantal buitenlandse studenten ten opzichte van het voorgaande studiejaar op slag, van 12 naar 259. Uit het niets vormden zij opeens 54 procent van de totale jaargroep, een aandeel dat in 2019 verder groeide naar 60 procent. Ook in veel andere opleidingen is de buitenlandse student inmiddels in de meerderheid, met percentages tot boven de 80 procent.

Omdat veel van die opleidingen onverminderd populair bleven bij Nederlandse aspirant-studenten en hun de toegang natuurlijk niet geweigerd kan worden, barsten veel opleidingen nu uit hun voegen. Daarmee staat de onderwijskwaliteit op het spel en is wettelijk ingrijpen onvermijdelijk. Het wetsvoorstel regelt dat instellingen een *numerus fixus* mogen instellen voor volledig Engelstalige opleidingen en voor het Engelstalige traject in tweetalige opleidingen. Tegelijkertijd wordt het aantal plaatsen voor studenten van buiten Europa gemaximeerd. Het temperen van de buitenlandse instroom door een deel van de bestaande Engelstalige opleidingen weer te vernederlandsen en zo *en passant* ook de taalbalans in het opleidingsaanbod te herstellen, komt in de plannen niet voor, hoe zinvol dat alternatief ook zou zijn. Want voor het gebruik van het Engels als instructietaal ontbreekt in veel van die opleidingen een inhoudelijke of economische grond. Leent het Engels zich beter dan het Nederlands voor het adresseren van maatschappelijke vraagstukken? Hebben we in Nederland echt een tekort aan, bijvoorbeeld, psychologen en communicatiewetenschappers?

Taalvaardigheid en studieprestaties

Om nog een reden dreigt verlies van onderwijskwaliteit door grootschalige onderwijsverengelsing. Taalkundig en onderwijskundig onderzoek toont aan

dat een hoge taalvaardigheid bevorderlijk is voor het ontwikkelen van academische vaardigheden zoals kritisch denken, redeneren, analyseren en argumenteren. Bovendien hebben wereldwijd letterlijk honderden meer-taligheidsstudies aangetoond dat iemands taalvaardigheid in een tweede taal het bij lange na niet haalt bij die in de moedertaal. De logische gevolgtrekking uit de combinatie van beide gegevens is dat studenten met het Nederlands als moedertaal zich beter kunnen ontplooiën in een opleiding die op zijn minst grotendeels Nederlandstalig is dan in een onderwijsomgeving waaruit het Nederlands is verdampt. Met andere woorden, een volledig en uitsluitend Engelstalige opleiding ontzegt Nederlandse studenten het gebruik van het taalgereedschap waarmee ze optimaal kunnen presteren. Voor het Nederlands valt in die opleidingen immers niet meer te kiezen. En dan te bedenken dat een deel van de Nederlandse studenten zelfs in een Nederlandstalige opleiding al talige beperkingen vertoont. Dat probleem verergert in Engelstalige opleidingen, want daarin schieten nagenoeg alle studenten talig tekort. Ter illustratie: de Engelse woordenschat van de doorsnee Nederlandse student is minstens 50 procent kleiner dan zijn Nederlandse woordenschat, wat zijn uitdrukkings- en begripsvermogen in een Engelstalige opleiding aanzienlijk belemmert.

Gevolgen voor het Nederlands

Bovenmatige onderwijsverengelsing staat bovendien haaks op de wettelijk vereiste “bevordering van de uitdrukkingsvaardigheid in het Nederlands van studenten”, want die uitdrukkingsvaardigheid verbetert natuurlijk niet in volledig Engelstalige opleidingen. De studenten zullen het Nederlands in elk geval niet op academisch niveau verwerven. De verwaarlozing

van het Nederlands kan bij Nederlandse studenten zelfs leiden tot instabiliteit en gedeeltelijk verlies van hun Nederlandse taalvaardigheid, want zoals elke andere vaardigheid moet taal met zorg onderhouden worden om functieverlies te voorkomen. En die gestagneerde ontwikkeling van de Nederlandse taalvaardigheid van afgestudeerden zal doorwerken in alle maatschappelijke sectoren waarin ze na hun studie komen te werken en waarin een hoog niveau van Nederlandse taalvaardigheid vereist is – onderwijs, openbaar bestuur, politiek, media, bedrijfsleven, waar niet al. Daarmee dreigt een verval van de Nederlandse taalvaardigheid in de Nederlandse samenleving als geheel. Het is niet voor niets dat het bevorderen van de uitdrukkingsvaardigheid van studenten door de minister gezien wordt als een kwaliteitsaspect van het onderwijs.

Bovendien bespoedigt het gebruik van het Engels als dominante instructietaal het verdwijnen van het Nederlands als wetenschapstaal, een ontwikkeling die al decennia geleden is ingezet door de wetenschappelijke staf te ontmoedigen in het Nederlands te publiceren, op straffe van gefnuikte carrièrekansen van degenen die dat beleid trotseerden. Vier eeuwen waarin het Nederlands zich als kennis- en wetenschapstaal ontwikkelde worden in een paar decennia ongedaan gemaakt! En dit terwijl de natuur- en wiskundige Simon Stevin in de 16de eeuw woorden als *middellijn*, *driehoek*, *vlak*, *afrekken*, *delen* en *wortel* bedacht in de volle overtuiging dat het dissemineren van wetenschappelijke kennis via de moedertaal emanciperend werkt.

Het wetsvoorstel en GroenLinks

Van die ingrijpende gevolgen van onderwijsverengelsing lijken veel parlementariërs zich weinig

→ Een volledig en uitsluitend Engelstalige opleiding ontzegt Nederlandse studenten het gebruik van het taalgereedschap waarmee ze optimaal kunnen presteren

Ook toen het Nederlandse universitaire onderwijs nog grotendeels Nederlandstalig was, waren de Nederlandse universiteiten al sterk internationaal gericht en behoorden ze allemaal tot de beste 2 procent van de 17.000 universiteiten wereldwijd

bewust, waaronder de fractieleden van GroenLinks. Toen het voorstel tot wijziging van de wet in stemming werd gebracht, vormde GroenLinks samen met PvdA, PVV en Forum voor Democratie een gelegenheidsverbond van tegenstemmers. Afgaande op de besprekingen in de Tweede Kamer, de ingediende vragen, amendementen en moties, lijkt de tegenstem van PVV en Forum voor Democratie vooral ingegeven door het feit dat het voorstel geen garantie biedt op een betere bescherming van het Nederlands dan de huidige wet. De inbreng van GroenLinks getuigt daarentegen niet van ernstige zorgen over de positie van het Nederlands. In plaats van het behoud van een sterk Nederlands in het hoger onderwijs te propageren, lijkt GroenLinks het Nederlands vooral te zien als een belemmering voor buitenlandse studenten om hier te komen studeren. Daarvan getuigt de bij herhaling uitgesproken twijfel over nut en noodzaak van de doelstelling van het wetsvoorstel de Nederlandse taalvaardigheid van – ook – buitenlandse studenten te bevorderen. Ook veelzeggend is de opvatting van GroenLinks dat een eis tot opname van een of meerdere Nederlandstalige onderdelen in nu nog volledig Engelstalige opleidingen – een verplichting die er niet gekomen is – hoe dan ook uit den boze zou zijn geweest. Daardoor zou de toegankelijkheid en aantrekkingskracht van het Nederlandse hoger onderwijs aanzienlijk afnemen, zo stelt de partij. Het heeft er alle schijn van dat GroenLinks het behoud van een sterk Nederlands ondergeschikt maakt aan andere belangen, in de eerste plaats haar ideaal van gelijke kansen voor iedereen, in dit specifieke geval het ideaal van gelijke kansen voor iedere student, waar ook ter wereld.

Ook andere bijdragen van GroenLinks aan het debat etaleren dit verdoorgevoerde kansengelijkheidsideaal. Zo verzocht de partij de regering

(tevergeefs overigens) af te zien van een minimumtarief voor het instellingscollegegeld dat studenten van buiten Europa moeten betalen, want dat zou voor hen – waaronder studenten uit lage-inkomenslanden – de toegankelijkheid van het Nederlandse hoger onderwijs beperken. Een sympathiek idee, maar de consequentie zou wel zijn dat de universiteiten opdraaien voor de extra kosten, terwijl die al geen diepe zakken hebben. Sinds 2000 daalde de rijksbijdrage per student met 25 procent. Dit gebeurde vooral ook vanwege de groeiende toestroom van buitenlandse studenten, waarvan lang niet alle extra kosten worden gecompenseerd door een evenredig stijgend onderwijsbudget van rijkswege. Het kansengelijkheidsideaal van GroenLinks was vermoedelijk ook de reden waarom de partij het (aangenomen) amendement van CDA en VVD om een capaciteitsfixis in te stellen voor studenten van buiten Europa niet steunde, ook al zal de doorsnee Nederlander de doelstelling van dit amendement – het borgen van de toegankelijkheid van ons hoger onderwijs voor Nederlandse (en EER-) studenten – toch alleszins begrijpelijk en redelijk vinden. Verdringing van Nederlandse studenten is immers een reëel gevaar.

Werkdruk

Wat in de tegenstem van de GroenLinks-fractie ook kan hebben meegeleefd zijn haar – zeer terechte – zorgen over de al hoge werkdruk van een groot deel van het wetenschappelijke personeel. Die werkdruk zal nog toenemen nu de instellingen worden verplicht de Nederlandse taalvaardigheid van studenten te bevorderen zonder daarvoor extra geld te ontvangen. De GroenLinks-fractie stelde dat de verplichting van de instellingen de Nederlandse taalvaardigheid van ook buitenlandse studenten te bevorderen alleen aanvaardbaar is als daarvoor

extra middelen worden vrijgemaakt. Dat extra geld komt er niet. In dit verband diende de fractie een (verworpen) motie in die bedoeld was te regelen dat concrete eisen ten aanzien van de Nederlandse taalvaardigheid van studenten niet in de wet zelf worden vastgelegd, maar bepaald worden door de instellingen zelf. De instellingen zouden dan zelf kunnen bepalen hoe en in welke mate zij het Nederlands van studenten zouden bevorderen, afhankelijk van de beschikbare financiële middelen. Ook dit is een signaal dat GroenLinks het behoud van een sterk Nederlands ondergeschikt maakt aan andere belangen, in dit geval het beheersbaar houden van de werkdruk van het wetenschappelijk personeel.

Top 2

Wat tenslotte opvalt aan de bijdrage van GroenLinks aan het debat is dat zij – net als het gros van de Kamer en het algemene publiek – Engelstalig onderwijs en internationaliseren beschouwt als onlosmakelijk met elkaar verbonden, een misverstand dat zich vervolgens makkelijk laat vervormen tot de kwalijker misvatting dat wie pleit voor een rem op volledig Engelstalige opleidingen tegen internationaliseren is, en dus een nationalist. Ook toen het Nederlandse universitaire onderwijs nog grotendeels Nederlandstalig was, waren de Nederlandse universiteiten al sterk internationaal gericht en

behoorden ze allemaal tot de beste 2 procent van de 17.000 universiteiten wereldwijd. Daaraan heeft de Engelstalige publicatiecultuur ongetwijfeld bijgedragen, en mogelijk ook het feit dat veel lesmateriaal al decennia Engelstalig is. Maar het Engels als *instructietaal* is geen vereiste om tot die top 2 te behoren. Dat heeft de geschiedenis bewezen.

Al met al ontstaat het beeld van een GroenLinks dat de waarde van een blijvend sterke positie van het Nederlands in het hoger onderwijs onderschat en het belang van Engelstalig onderwijs voor een sterke en betrokken internationale positionering van Nederland overschat. Het kan ook zijn dat de partij zich schaaft onder het leger van pragmatici die een strijd voor behoud van een volwaardig Nederlands zien als een achterhoedegevecht en daarom het hoofd in de schoot leggen. Bij zo'n instelling is het Nederlands weerloos. GroenLinks en de Tweede Kamer als geheel hebben een gouden kans laten liggen onze taal weerbaarder te maken. ✕

Literatuur

- Bolhaar, J., Kuijpers, S., & Nibbelink, A. (2019). *Economische effecten van internationalisering in het hoger onderwijs en mbo*. CPB notitie.
- Groot, A. M. B. de (2017). *Nederlands moet: over meertaligheid en de verengelsing van het universitaire onderwijs*. Afscheidscollege gehouden op 27 september 2017.
- Groot, A. M. B. de (2019). *Onderwijs op krukken*. In L. Jensen, N. Pas, D. Rovers en K. van Gulik (red.), *Against English – pleidooi voor het Nederlands* (pp. 203-216). Amsterdam: Wereldbibliotheek.
- Vos, J. F. de, Schrievers, H., & Lemhöfer, K. (2020). *Does study language (Dutch versus English) influence study success of Dutch and German students in the Netherlands?* Dutch Journal of Applied Linguistics. Online gepubliceerd op 14 juli 2020. <https://www.tweedekamer.nl/kamerstukken/wetsvoorstellen/detail?cfg=wetsvoorsteldetails&qry=wetsvoorstel%3A35282>

Inzet voor beter Nederlands begint al vóór basisschool'

58

DE HELING • NR 4 2020

Annette de Groot stelt op basis van een analyse van het debat over het wetsvoorstel Taal en Toegankelijkheid dat politieke partijen, waaronder GroenLinks, zich weinig bewust lijken te zijn van de ingrijpende gevolgen van onderwijsverengelsing voor onder meer de onderwijskwaliteit en de Nederlandse taalvaardigheid. Daarover een paar opmerkingen.

Allereerst: de betreffende wet gaat over meer dan alleen de taalvereisten. Hij bevat ook bepalingen over toegankelijkheid en capaciteitsbeperking, waaronder het instellen van numerixi, vereisten voor instellingscollegegelden en wettelijke bepalingen voor het vragen van een eigen bijdrage.

Dan onze tegenstem. Dat het speelveld in het hoger onderwijs verandert, mag duidelijk zijn en is het gevolg van jarenlang beleid om internationalisering te bevorderen. Beleid dat we grotendeels kunnen ondersteunen, mits vergezeld van de juiste randvoorwaarden. Dat was ook de inzet van GroenLinks in dit debat.

Kennis, onderwijs en onderzoek stoppen niet bij landsgrenzen. Juist daarom is ons onderwijs gebaat bij een zekere vorm van internationalisering. Het komt zowel de kennis en vaardigheden van docenten als van onze Nederlandse studenten ten goede. Zij kunnen hierdoor hun kennis van vreemde talen in de praktijk brengen, leren omgaan met andere culturen en doen inspiratie op om een periode in het buitenland te studeren.

Maar ik merkte ook op dat internationalisering te vaak een instrument is om de budgetten op peil te houden door de eenzijdige focus op studentenaantallen in de bekostiging. Toren hoge collegegelden en instroom van alleen de (internationale) studenten die het kunnen betalen, zijn nu al het gevolg. Bij meer internationalisering dienen de randvoorwaarden dan ook op orde te zijn. En daar gaat het mis.

We zien vaak dat internationale studenten worden binnengehaald, om er pas in Nederland achter te komen dat het vrijwel onmogelijk is betaalbare huisvesting te vinden. Goede voornemens om de Nederlandse taal te leren,

worden vaak beloofd met een forse rekening. Het klinkt om die reden wellicht begrijpelijk om dan maar een wettelijke inspanningsverplichting aan instellingen op te leggen om de uitdrukkingsvaardigheden van studenten te bevorderen. Maar deze verplichting kan niet eenzijdig worden opgelegd zonder aanvullend budget. Helaas werden onze suggesties om aanvullende maatregelen te nemen of budget vrij te maken, door de minister en coalitiepartijen verworpen. Andere overwegingen die meespelen bij onze tegenstem, zitten bij het wettelijk vaststellen van minimumcollegegelden voor studenten uit niet-EER landen. Goed onderwijs en kennisoverdracht zijn namelijk de beste manier om mensen in ontwikkelingslanden te ondersteunen.

Spelenderwijs

Daarnaast onze inzet voor het Nederlands. Aandacht voor betere lees- en schrijfvaardigheden begint natuurlijk niet op de universiteiten, maar al voordat kinderen naar de basisschool gaan. In de afgelo-

pen jaren heb ik vaak gepleit voor betere toegang tot goede opvang voor alle kinderen, omdat spelenderwijs kennismaken met taal niet mag afhangen van de portemonnee van de ouders. Samen met mijn CDA-collega Harry van der Molen heb ik diverse malen aandacht gevraagd voor het afnemende aantal docenten en studenten Nederlands. Ook voor de verminderende leesvaardigheid van pubers vraag ik bij iedere gelegenheid aandacht. In het debat over het wetsvoorstel Taal en Toegankelijkheid heb ik onze zorgen uitgebreid gedeeld, mede naar aanleiding van het PISA-onderzoek waaruit blijkt dat de taal- en leesvaardigheden van Nederlandse kinderen achteruitgaan.

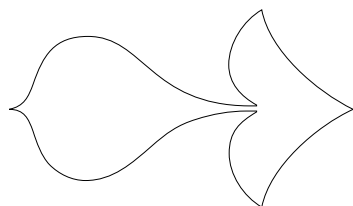
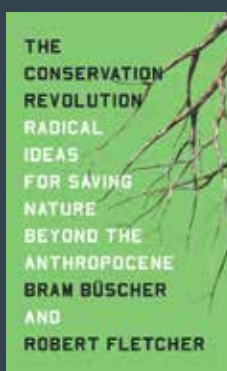
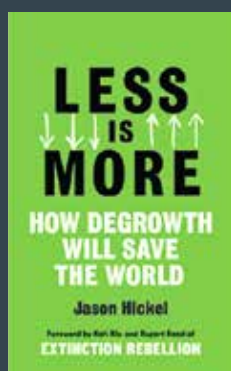
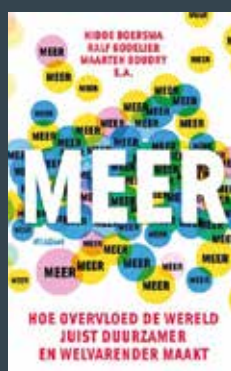
Kortom, aandacht voor de Nederlandse taal blijft essentieel en meer inzet is hard nodig. Maar onze inzet hiervoor gaat veel verder dan de universiteit.

Lisa Westerveld
Tweede Kamerlid GroenLinks. Woordvoerder onderwijs, jeugdzorg, media kinderopvang en sport

Lezen

59

DE HELING • NR. 4 2020

Ontgroeien voor meer welvaart Bram van de Glind pag. 60

• **Modernisering als afgoderij** Jozef Keulartz en Pieter Pekelharing pag. 62 • **Basisinkomen voor natuurbewoud** Socrates Schouten pag. 64 • **Aardige witte ouders** Hannah Eigeman pag. 66 • **Succes is geen keuze** Suzanne van den Eynden pag. 66

'Ontgroeien' voor meer welvaart

—Bram van de Glind is stagiair bij het project Groene Industriepolitiek van Wetenschappelijk Bureau GroenLinks. Hij studeert international environmental studies aan de NMBU in Noorwegen.

Volgens de degrowthbeweging is een wereldeconomie die minder grondstoffen en energie gebruikt, ecologische grenzen respecteert en toch floreert, absoluut mogelijk. Om dit te bereiken moeten we volgens antropoloog Jason Hickel wat we hebben eerlijk met elkaar delen, onze economie niet tegen maar in balans met de natuur inrichten, en bovenal onze obsessie met economische groei overboord gooien.

De discussie over de wenselijkheid dan wel schadelijkheid van economische groei laait de laatste jaren weer flink op. Maar nieuw is de discussie allerm minst. Bijna vijftig jaar geleden publiceerde de Club van Rome het rapport *Limits to Growth*, waarin ze waarschuwde voor de schadelijke gevolgen van oneindige groei. De voorspelde grondstoffen- en voedseltekorten vielen echter mee, en dus bleef groei het mantra in de decennia die volgden. Maar sinds de klimaat- en biodiversiteitscrisis hoger op de politieke en publieke agenda staan, zwelt ook de groeikritiek weer aan. Groeicritici vrezen niet zozeer meer voor een tekort aan grondstoffen, maar wel voor een onleefbare planeet.

Kate Raworths *Doughnut Economics* was in 2017 een van de eerste populairwetenschappelijke groeiscaptische boeken die een groter publiek bereikten. Twee jaar later ondertekenden ruim elfduizend wetenschappers een verklaring die opriep om bbp-groei

als economisch doel te verwerpen. En in hetzelfde jaar sprak Greta Thunberg in haar beroemde speech voor de Verenigde Naties van *'fairytales of eternal economic growth'*. Het is duidelijk dat groeikritiek steeds breder omarmd wordt binnen de milieubeweging.

En toch blijft een politieke omslag vooralsnog uit. De naam van het onlangs gepresenteerde Nationaal Groeifonds is veelzeggend. Ook de ogenschijnlijk groene ambities van de Europese Commissie blijken gevangen in groeidenken. Zo moet volgens de Commissie de Europese Green Deal de uitstoot van broeikasgassen omlaag brengen, maar óók economische groei opleveren.

Degrowth

Volgens de degrowthbeweging waar economisch antropoloog Jason Hickel toe behoort, is deze obsessie met groei de centrale oorzaak van de huidige milieuproblematiek en onverenigbaar met ecologische grenzen. De beweging is nauw verwant aan groeicritici als Raworth en Thunberg.

Rijke landen zoals Nederland zouden moeten 'ontgroeien' en hun grondstoffen- en energieverbruik terugdringen, maar hoe zorgen we ervoor dat dit ook daadwerkelijk gebeurt én dat iedereen een menswaardig leven kan leiden? En wat betekent het om onze economie in balans met de natuur in te richten? Dit zijn de kernvragen waar de degrowth-beweging zich al jaren op richt.

Wat begon met een enkele conferentie in Parijs in 2008, is nu een volwaardige academische discipline en maatschappelijke beweging. In honderden wetenschappelijke publicaties, en bij vele conferenties en bijeenkomsten onderzoekt de beweging hoe een florerende maatschappij zonder groei eruit kan zien. Hickels boek *Less is More* is een toegankelijke introductie op dit onderwerp, met concrete voorstellen voor hoe het anders moet.

Groei en grondstoffen

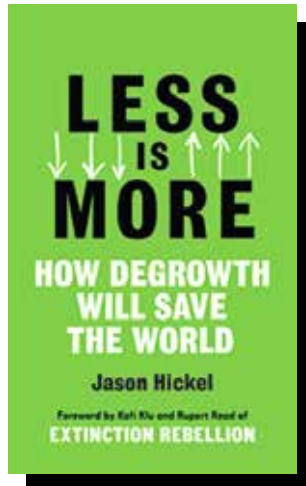
Door de coronacrisis begrijpt nu bijna iedereen de uitzonderlijke kracht van exponentiële groei. Cijfers voor mondiale economische groei zijn weliswaar laag, met rond de drie procent per jaar, maar dit betekent alsnog een verdubbeling van de economie in vierentwintig jaar, en een verviervoudiging in 48 jaar. In 2100 zou de economie zelfs acht keer zo groot zijn. Omdat historisch gezien grondstoffen- en energiegebruik sterk gekoppeld zijn aan economische groei, betekent dit zeer waarschijnlijk dus ook acht keer zoveel grondstoffenwinning en energieverbruik in 2100. En dat terwijl we nu al meer grondstoffen gebruiken dan de aarde aankan. Waanzin, in de ogen van Hickel.

Volgens Hickel is een florerende samenleving zonder groei zeker mogelijk. Maar niet binnen het huidige op groei gebaseerde systeem, waarin een jaar zonder groei een recessie betekent, met werkloosheid en armoede tot gevolg. Wanneer we doordacht onze maatschappij anders inrichten zou het mogelijk zijn om met een economie die minder produceert toch te floreren.

Eerlijk delen

Maar wat is een florerende samenleving? Hickel geeft geen concrete definitie, maar onderscheidt wel enkele belangrijke aspecten. Eerlijk delen van grondstoffen, werk en inkomen staan bij hem centraal. Om grondstoffen eerlijker te verdelen, moeten rijke landen zoals Nederland een limiet stellen aan hun grondstoffen- en energieverbruik, en deze limiet geleidelijk aanscherpen zodat relatief arme landen kunnen groeien om hun welzijnsniveau omhoog te brengen.

Hickel vraagt rijke landen als Nederland minder te produceren en consumeren. In de eerste plaats moeten we zeer milieubelastende industrieën als de olie-, rundvlees- en luchtvaartindustrie op een rechtvaardige manier afbouwen. Daarnaast moeten

Less is More. How Degrowth Will Save the World
Jason Hickel
Cornerstone, 2020

Reclames moeten er ook aan geloven; die wakkeren volgens Hickel onnodige consumptie aan en dragen niet bij aan welzijn

we geplande veroudering van producten verbieden. Nu worden producten als elektrische apparaten, meubels en kleding vaak op zo'n manier ontworpen dat ze relatief snel aan vervanging toe zijn. Dit is misschien goed voor economische groei, maar slecht voor de planeet – en moet dus verboden worden, aldus Hickel. Reclames moeten er ook aan geloven; die wakkeren volgens Hickel onnodige consumptie aan, en dragen niet bij aan welzijn.

Maar wat zijn de gevolgen van minder produceren en minder consumeren voor werk en inkomen? Ook hier moeten we volgens Hickel eerlijk delen, bijvoorbeeld via een vierdaagse werkweek. Een bijkomend voordeel is dat mensen meer tijd krijgen om andere belangrijke bezigheden uit te voeren die niet meetellen in het bbp, zoals zorgen voor een zieke of het opvoeden van kinderen.

Inkomen moet eveneens eerlijker worden verdeeld, onder meer door een limiet te stellen aan het verschil tussen de bestbetaalde en de slechtst betaalde binnen een organisatie. In de meest extreme gevallen verdient een CEO nu drieduizend keer zoveel als de slechtst betaalde werknemer. Volgens Hickel zou in de wet vastgelegd moeten worden dat dit verschil maximaal een factor tien mag zijn.

Ontgroeien gaat dus veel verder dan alleen het vervangen van het bbp door bredere welvaartsindicatoren. De genoemde voorstellen zijn slechts een greep uit de vele ideeën in *Less is More*. De kracht van het boek is dat Hickel niet alleen misstanden analyseert, maar met zijn visie ook hoop biedt voor de toekomst. Voor iedereen die op zoek is naar concrete alternatieven voor economische groei is dit boek een aanrader. X

RECENSIE
MEER

In tegenstelling tot Jason Hickel, zien de auteurs van de bundel *Meer* juist toekomst in méér groei, consumptie en globalisering. Hoewel deze invalshoek waardevolle inzichten oplevert, is het jammer dat sommige auteurs als kleuters achter hun modernistisch geloof in vooruitgang aanhollen.

door JOZEF KEULARTZ & PIETER PEKELHARING

Modernisering als afgoderij

-Jozef Keulartz is emeritus hoogleraar milieuwetenschap aan de Radboud Universiteit en als senior onderzoeker verbonden aan Wageningen Universiteit. Onlangs verscheen zijn boek *Boommensen* (Noordhoek natuur). Pieter Pekelharing doceerde jarenlang filosofie aan de Universiteit van Amsterdam. Sinds zijn emeritaat is hij publicist.

Wat is er mooier dan een wereld waarin mensen liefdevol omgaan met de natuur, waarin hun behoeften beperkt zijn en de wereld klein en overzichtelijk is? Voor wie naar zo'n wereld streeft, is 'minderen' de aangewezen strategie: minder groei, minder natuurvernietiging, minder verkwisting.

Op zich valt voor zo'n benadering veel te zeggen. Mits je die niet verabsoluteert, goed de alternatieven afweegt en onderzoekt wat de mogelijke gevolgen zijn. Hetzelfde geldt voor degenen die in de bundel *Meer*. Hoe overvloed de wereld juist duurzamer en welvarender maakt vooruitgang met

'modernisering' associëren: met meer groei, meer consumptie, meer globalisering, meer verstedelijking, meer wetenschap, meer technologie, meer innovatie en 'creatieve destructie'.

De bundel is een vervolg op de bundel *Ecomodernisme. Het nieuwe denken over groen en groei* uit 2017. Elf van de zestien hoofdstukken zijn door dezelfde auteurs geschreven.

Ecomodernisten nemen afstand van het doemdenken van de oude natuurbeweging, die het Antropoceen uitsluitend beschouwt als een potentiële ecologische ramp. In plaats daarvan verwelkomen zij dit 'tijdperk van de mens' als een nieuwe stap in de vooruitgang van de mensheid. De techno-fobie van de traditionele natuurbeweging maakt bij de ecomodernisten plaats voor een uitgesproken techno-triompalisme. Anders dan de traditionele milieuactivisten en natuurbeschermers beschouwen de ecomodernisten het bedrijfsleven niet langer als grote boosdoener maar juist als belangrijke bondgenoot, waarmee je moet samenwerken om natuurbeleidsdoelstellingen en economische activiteiten doelmatiger op elkaar af te stemmen.

De ecomodernisten verleggen de nadruk op de bescherming van de biodiversiteit omwille van zichzelf naar de versterking van die natuurlijke systemen die aan een zo groot mogelijk aantal mensen ten goede komt, in het bijzonder aan

de armen. Zij zien de natuur niet zozeer als een verzameling van soorten maar eerder als een bundel van ecosysteemdiensten. En zij pleiten voor een aanpak waarin de mens en de verbetering van het menselijk welzijn een centrale rol spelen.

Ook deze invalshoek levert waardevolle inzichten op. Mits je voldoende ruimte tussen de begrippen 'vooruitgang' en 'modernisering' overlaat om te kijken of de keuze voor 'meer' in alle gevallen de aangewezen weg is.

Karikatuur

Wie een zinnige discussie wil opstarten over welke aanpak onder welke omstandigheden de voorkeur verdient, moet vóór alles voorkomen dat voor- en tegenstanders een kari-

Heb je bedenkingen tegen de ecomodernistische verabsolutering van economische groei? Dan ben je tegen vooruitgang!

katuur van elkaar scheppen.

Maar dat is precies wat in dit boek gebeurt. Heb je bedenkingen tegen de ecomodernistische verabsolutering van economische groei? Dan ben je tegen vooruitgang! Zijn er bezwaren tegen ongebreideld toerisme? Dat houdt de welvaart tegen! Twijfel je aan de waarde van genetische modificatie? Daar spreekt irrationele afkeur tegen modernisering uit!

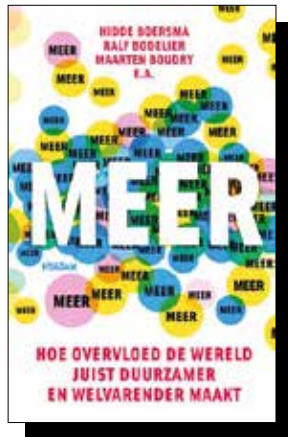
Sterker nog, dan ben je volgens de auteurs waarschijnlijk links. Want links kiest blind voor minderen. Erger nog, links bedreigt ieders individuele vrijheid omdat ze de gemeenschap boven het individu stelt, het voorzorgsprincipe heilig acht en daarmee innovatie tegenhoudt.

Natuurlijk zijn er altijd voorbeelden te vinden van 'minderaars' die deze karikatuur bevestigen. Net zoals sommige auteurs in dit boek omgekeerd als kleuters achter hun modernistisch geloof in vooruitgang aanhollen.

Collectieve verdwazing

Neem bijvoorbeeld Jaffe Vink die in zijn 'intermezzo' elke criticus die het waagt kanttekeningen te plaatsen bij het succes van de Groene Revolutie – de laatste, grote landbouwrevolutie die zich voor een groot deel tussen 1960 en 1980 voornamelijk in de Aziatische landbouw voltrok – onmiddellijk van 'collectieve verdwazing' beticht.

Of neem Ralf Bodelier

Meer. Hoe overvloed de wereld juist duurzamer en welvarender maakt.
Hidde Boersma e.a.
Uitgeverij Nieuw
Amsterdam, 2020

(hoofdstuk 13) die zo sterk overtuigd is van het wetmatig verband tussen individuele vrijheid en de moderniseringstrits van innovatie, welvaart en duurzaamheid dat hij geheel vergeet dat China – een land dat hij in zijn artikel expliciet verfoeit – in korte tijd, zonder enige ontwikkelingshulp, twintig miljoen mensen uit de armoede heeft getild. China loopt sinds kort voorop op het gebied van onderzoek naar AI en doet wat aantallen innovaties en patenten betreft niet onder voor het vrije Westen. Bovendien

heeft het land onlangs aangekondigd dat het in 2060 volledig klimaatneutraal hoopt te zijn. Bodelier vermeldt in zijn stuk weliswaar de kapitale fouten die China bij de uitbraak van het coronavirus maakte, maar vermeldt niet dat China het virus inmiddels beter onder controle lijkt te hebben dan de VS of Europa.

China is een dictatuur. Het kan zijn dat de cijfers die naar buiten komen de werkelijkheid mooier voorstellen dan ze is. Maar ook als de cijfers minder rooskleurig zijn, laten de ontwikkelingen in dat land zien dat individuele vrijheid geen noodzakelijke noch een voldoende voorwaarde is voor de vooruitgang die volgens Bodelier wetmatig op de individuele vrijheid volgt.

Individuele vrijheid is een groot goed. Maar de link tussen vrijheid en vooruitgang is stukken complexer dan Bodelier in zijn naïeve vooruitgangsgeloof veronderstelt.

Juichverhalen

Vrijwel elk hoofdstuk in het boek begint met juichverhalen over 'Meer!', waarna, in het beste geval, de link met de gewenste vooruitgang van een stevig aantal mitosen en maren wordt voorzien. Zo blijkt 'meer toerisme' (hoofdstuk 15) niet vanzelf tot meer 'begrip voor andere culturen' te leiden; leidt 'meer welvaart' (hoofdstuk 14) niet automatisch tot 'meer geluk'; levert 'meer betutteling' (hoofd-

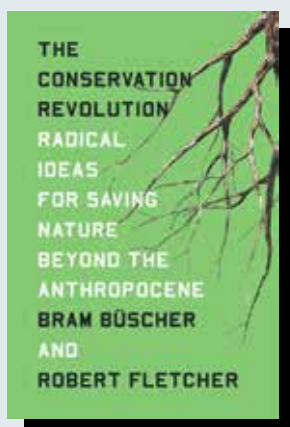
stuk 16) niet vanzelf 'meer vrijheid'; blijkt 'meer ontwikkelingshulp' (hoofdstuk 6) niet altijd even goed te werken; en biedt verstedelijking (hoofdstuk 5) niet zonder meer een uitweg uit de armoede.

Zo heftig gaan de auteurs te keer tegen alles wat naar minderen zweemt dat ze overal vijanden zien. Neem Bruno Latour, in hun ogen een belachelijke minderaar. Ze vergeten dat Latour een essay over Mary Shelley's roman 'Frankenstein' schreef – *Love Your Monsters* – dat een prominente plaats kreeg in een bundel van, jawel, twee grondleggers van het ecomodernisme, Shellenberger en Nordhaus. Die vonden de titel van Latours essay zo mooi dat ze hun bundel prompt dezelfde benaming gaven.

Volgens Latour was het niet Frankensteins misdaad dat hij een monster had geschapen, maar dat hij zijn schepsel in de steek had gelaten. Hij had hem beter met wat meer attentie en toewijding op het rechte pad kunnen houden. De bundel is op z'n sterkst op de enkele plekken in het boek waar de auteurs hetzelfde doen: hun voorstellen met zorg de wereld insturen.

Verstokte doemdenkers en exuberante modernisten: de enige manier waarop ze in hun blindheid kunnen volharden is door zich te spiegelen in elkaars excessen. X

Ook natuurbescherming is in de greep geraakt van het kapitalisme, waardoor natuur is verworden tot handelswaar. In *The conservation revolution* pleiten twee Wageningse onderzoekers voor een radicaal ander soort natuurbescherming, waaronder een gedeeltelijk basisinkomen voor gemeenschappen die vlakbij waardevolle natuur leven.

The conservation revolution
Bram Büscher en
Robert Fletcher
Uitgeverij Verso,
2020

In maart 2015 werd voor het eerst sinds 150 jaar in Nederland een wolf ontdekt. Nog maar vijf jaar later lopen er wolvenkoppels en wolvenpuppies op de Veluwe rond en worden individuele exemplaren gespot in grote delen van het land. De meningen over de terugkeer van dit iconische dier zijn sterk verdeeld, net als over het bijvoederbeleid voor grote grazers in de Oostvaardersplassen.

door SOCRATES SCHOUTEN

Basisinkomen voor natuurbehoud

Samenleven met wilde natuur is verduiveld lastig – zowel wanneer je het land met ze deelt als wanneer een perceel wordt omheind en het leven er aan het lot wordt overgelaten.

Voor de politiek ecologen Bram Büscher en Robert Fletcher, die aan de Wageningen Universiteit onderzoek doen naar natuurbescherming, staan deze discussies in een groter verband. In het Conviva-project onderzoeken ze nieuwe vormen waarop mens en natuur samen kunnen leven. En in het uitdagende boek *The conservation revolution* leggen zij nu uit waarom de crisis van het natuurbehoud – want het gaat wereldwijd bar slecht met de biodiversiteit – alles te maken heeft met de werking van het kapitalisme, en wat we ertegen kunnen doen.

Big Five

Natuurbescherming van overheidswege is al zeker anderhalve eeuw oud. Tot de oudste beschermde natuurgebieden die we kennen, behoren het Yosemite National Park in Californië (1872) en, dichterbij, het Naardermeer (1906). Inmiddels zijn er wereldwijd bijna een kwart miljoen

beschermde gebieden die zo'n vijftien procent van het landoppervlak bedekken. Deze staan niet altijd achter slot en grendel. Talrijke gebieden worden bijvoorbeeld door inheemse volkeren of lokale gemeenschappen beheerd. Veel van de meest iconische parken zijn echter exclusief van aard. Sommige zijn toegankelijk voor toeristen, om de Big Five op de gevoelige plaat vast te leggen. De voormalige (vaak nomadische) bewoners zijn de gebieden uitgejaagd, met natuurbescherming als officieel argument maar niet zelden met etnische conflicten die op de achtergrond meespeelen. De vraag wie de rechtmatige eigenaar of gebruiker van de grond is, is sowieso een lastige in de veelal voormalig koloniale gebieden waar veel bijzondere natuur gelegen is.

De rest van de natuur, die niet achter hekken staat, is juist verworden tot handelswaar. Waar natuurbescherming vroeger gold als een buffer tegen oprukkende industrialisatie en grootschalige landbouw, deed de afgelopen decennia ook hier het neoliberalisme zijn intrede. Investeerders en accountants ontdekten dat natuurbehoud winst kan opleveren door het als financiële asset ofwel als 'natuurlijk kapitaal' op te voeren.

Natuurbeschermers hebben een tijd lang meebewogen met deze trend, leggen Büscher en Fletcher

De natuur raakt steeds verder beschadigd, de greep van het geld op de planeet is groter dan ooit

uit. De *conservationists* constateerden: politici luisteren misschien niet naar onze adviezen over de ecologie, ze luisteren wel naar *economische* argumenten. Natuurbeschermers zijn steeds meer de taal van zakenlieden gaan praten. Inmiddels zien veel beschermers en ecologen in dat deze aanpak geen zoden aan de dijk heeft gezet. De natuur raakt steeds verder beschadigd, de greep van het geld op de planeet is groter dan ooit. En omdat de zesde uitstervingsgolf nu echt hard om zich heen slaat, steekt de kapitalismekritiek ineens op. De auteurs omschrijven hoe de band tussen kapitaal en natuur in een aantal golven steeds inniger is geworden, maar ook welke kritische alternatieven daartegenover zijn voorgesteld, zoals door de Degrowthbeweging en Extinction Rebellion.

Basisinkomen

De Wageningse onderzoekers presenteren zelf een programma voor een radicaal ander soort natuurbescherming, waar ze naar verwijzen als '*convivial conservation*' – ofwel de kunst van het samenleven van mens en natuur. Eén van de

meer concrete ideeën is het *conservation basic income*, ofwel een gedeeltelijk basisinkomen voor gemeenschappen die vlakbij waardevolle natuur leven. De redenering is dat veel gemeenschappen door de mondiale markteconomie zo goed als gedwongen worden hun natuurlijke hulpbronnen uit te putten. Met een geoormerkt basisinkomen kunnen de bewoners levensstijlen en activiteiten ontwikkelen die de natuur niet schaden, maar juist herstellen.

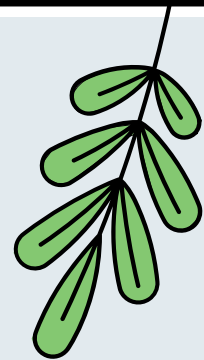
Een andere vraag die in het boek wordt verkend, is die naar het verschil tussen mens en natuur. Dit vraagstuk, dat generaties filosofen heeft beziggehouden, is niet alleen een theoretische exercitie; het heeft ook praktische consequenties. De auteurs zetten nadrukkelijk in op de verzoening tussen mens en natuur, en denken hardop na over uitgebreide stadsparken die de bakens van nieuwe, zeer biodiverse 'cultuur-natuur' worden. En zij keren zich sterk af van oude ecologen zoals Edward Wilson, die voorstellen om de halve Aarde af te grendelen om daar de natuur ongestoord te laten

voortwoekeren. Deze 'half Earth'-gedachte vergroot de kloof tussen mens en natuur alleen maar, en dat zal zich wreken: niet alleen in minder empathie voor plant en dier, maar ook door nog hardere vormen van uitsluiting. Marginale gemeenschappen wiens bestaan van de natuur afhangt, zouden op die manier met geweld de kapitalistische samenleving in worden gedwongen.

Leeuwen in Afrika

Is er dan nog wel plaats voor ouderwetse natuurbescherming achter het bord 'verboden toegang'? Beschermde gebieden kunnen wel een beetje helpen om soorten te beschermen, zegt Büscher, maar uiteindelijk bijt dit systeem zichzelf in de staart. In een persoonlijke toelichting stelt de auteur: "Als wij mensen ook natuur zijn, en wij beschermen de natuur tegen de mens, dan beschermen wij onszelf tegen onszelf. Dat is geen goede uitgangspositie voor een toekomstige duurzame ontwikkeling. Natuurbehoud die moet leven van toerisme, is ook vaak natuur 'ver weg'. Leuk natuurlijk, leeuwen kijken in Afrika. Maar we kunnen nog niet eens met de wolf samenleven. Nou, dat vind ik een schitterend voorbeeld, laten we daar eerst maar eens mee leren omgaan."

Zie ook **convivial-conservation.com** X

-Socrates Schouten is milieuwetenschapper. Hij werkt als onderzoeker en projectleider bij Waag, instituut voor kunst, wetenschap en technologie.

Aardige witte ouders

In *Nice White Parents*, de nieuwste podcast van Serial Productions, eigendom van *The New York Times*, duikt host Chana Joffe-Walt in het schoolsysteem van de New Yorkse wijk Brooklyn. Bij het verschijnen riep de titel meer weerstand op dan het probleem dat de podcast aankaart: de rol van witte ouders bij het ontstaan én tegengaan van kansenongelijkheid

heid en segregatie in het onderwijs. Maar de podcast wegzetten als een aanval op goedwillende witte ouders doet dit gedegen en boeiende journalistieke project tekort.

Joffe-Walt gaat terug naar de oprichting van een publieke school in

Brooklyn begin jaren zestig. Een schoolbestuur wil een school bouwen middenin in een wijk waar veel gezinnen met een migratieachtergrond wonen. Een groep witte ouders pleit ervoor de school te verplaatsen naar de rand van de wijk, zodat ook hun kinderen makkelijk naar de nieuwe school kunnen. De ouders van kleur willen de school liever dichtbij huis. Het resultaat? De school komt aan de rand van de wijk te staan, de witte ouders blijven weg, en de kinderen van kleur moeten nu een drukke weg oversteken naar hun nieuwe school.

In 2015 kampt de school met een teruglopend aantal leerlingen. Totdat een witte ouder de directeur voorstelt een Frans lesprogramma op te zetten. De directeur stemt toe en witte ouders melden hun kinderen massaal aan. Het programma blijkt echter vooral toegankelijk voor witte kinderen, wat leidt tot ongelijkheid en segregatie waar voorheen op de school geen sprake van was. Die segregatie wordt versterkt door fonsenwervingsacties van goedbedoelende witte ouders, zoals een chique gala op de Franse ambassade op de rijke Upper East Side.

De les van *Nice White Parents*: schoolbesturen en beleidsmakers luisteren eerder naar witte ouders, wat die ouders mede verantwoordelijk maakt voor het tegengaan van segregatie. En goede bedoelingen kunnen tegen segregatie juist versterken. Een inzicht dat ook Nederlandse vriendelijke witte ouders zich ter harte kunnen nemen.

—Hannah Eigeman

Podcast *Nice White Parents*
Serial Productions

Succes is geen keuze

Een samenleving waarin alle kinderen evenveel kans hebben op de beste opleidingen, ongeacht hun huidskleur of het inkomen van hun ouders. Waarin iedereen kan opklimmen van krantenmeisje tot miljonair.

Klinkt dit als de gedroomde maatschappij? Niet volgens politiek filosoof en *moral rockstar* Michael Sandel. Want hoe rechtvaardig bovenstaande ook klinkt: op het hedendaagse meritocratische ideaal, waarin

niet afkomst maar verdienste centraal staat, is het nodige af te dingen, schrijft hij in het verhelderende en toegankelijke boek *De tirannie van verdienste*. Bij die 'eigen verdienste' komt een enorme portie geluk kijken, namelijk aangeboren talent. Ook een kwestie van geluk is de mate waarin een samenleving talent waardeert. Dat voetballers en bankiers miljoenen verdienen, komt door het toevallige belang dat wij hechten aan voetbal en zakelijke dienstverlening. Marktwaarde zegt dan ook niets over morele waarde, stelt Sandel.

Grootste probleem van meritocratie is dat het bij de 'winnaars' leidt tot arrogantie en minachting jegens de minder succesvollen, en een gevoel van vernedering bij die laatste groep. Onder het motto 'gelijke kansen voor iedereen' is het immers makkelijk denken dat succesvolle mensen hun succes ook verdiend hebben. Ergo: de 'losers' hebben niet hard genoeg hun best gedaan. Een voedingsbodem voor onvrede, polarisatie en protesten, stelt Sandel. Hij pleit dan ook voor een rechtvaardige verdeling van inkomen én erkenning. De mate waarin we werk waarderen, moet niet meer afhangen van de marktwaarde of de noodzaak voor een universitaire diploma. Daarnaast zou een gezonde portie bescheidenheid ten aanzien van onze prestaties de weg vrijmaken voor een minder rancuneuze en meer vrijgeveige maatschappij.

—Suzanne van den Eynden

De tirannie van verdienste.
Over de toekomst van de democratie
Michael Sandel
Ten Have, 2020

In deze rubriek komt Simon Otjes naar aanleiding van wetenschappelijk onderzoek tot verrassende inzichten.

Beleid baant de paden, de politiek volgt

Oudenampsen, M. (2020). *Between conflict and consensus: The Dutch depoliticized paradigm shift of the 1980s*. Comparative European Politics.

Ineens mogen overheden weer schulden maken. Dat is allerminst vanzelfsprekend: tijdens de vorige financiële crisis haalde Nederland nog flink de broekriem aan. Economisch rechtse partijen zoals VVD en CDA riepen dat het beperken van het begrotingstekort overheidsprioriteit één, twee en drie moest zijn. Diezelfde partijen verdedigen nu een fors tekort op de begroting en zelfs een investeringsfonds waarmee de Nederlandse overheid met geleend geld de door corona getroffen economie wil stimuleren. Hoewel het lijkt alsof de bal naar links toe is gerold, is dat maar ten dele waar: Lodewijk Asscher bezuinigde mee in het kabinet Rutte II, GroenLinks gaf bij het Lenteakkoord van 2011 haar zegen aan flinke bezuinigingen. En zelfs de SP beweerde in 2006 nog dat ze haar wensen in het programma *Een beter Nederland voor hetzelfde geld* kon realiseren zonder grote schulden te maken.

Hoe komt deze omslag tot stand? Politicoloog Merijn Oudenampsen onderzoekt in een recent artikel de vorige grote economische paradigmawisseling: de opkomst van het neoliberalisme. In Nederland had de overheid jarenlang, met instemming van links, rechts en het midden, steeds meer taken op zich genomen. Begin jaren tachtig veranderde de consensus hierover en sindsdien was het verminderen van de overheidsuitgaven veertig jaar lang één van de belangrijkste doelstellingen.

Oudenampsen laat zien dat deze verandering in Nederland niet door

politici is ingezet, maar door de economische wetenschap en ambtenaren op ministeries, De Nederlandsche Bank en het Centraal Planbureau. Halverwege de jaren zeventig, onder het linkse kabinet-Den Uyl, kreeg een nieuwe generatie de leiding bij deze ambtelijke en adviesorganen. Zij waren kritisch over het Keynesiaanse perspectief dat de overheid centraal stelde, en zagen meer in de zogeheten *supply-side economics* en een terugtrekkende overheid. Het Keynesiaanse rekenmodel waarop het CPB haar voorspellingen over de economie baseerde, werd ingeruild voor een model dat sterk leunde op deze nieuwe ideeën. Hieruit volgde dat bezuinigingen – gepresenteerd als ‘realistisch’, ‘pragmatisch’ en ‘no-nonsense’ – gezien werden als dé oplossing voor de economische problemen.

Ook nu staan ambtenaren, rekenmodellen en adviescolleges aan de basis van de politieke paradigmawisseling. Het idee dat grote schulden zouden leiden tot lagere economische groei bleek gebaseerd op een basale rekenfout. De afgelopen jaren verminderte de weerstand van onder meer het CPB tegen overheidsschulden al enigszins. Toen de coronacrisis de overheid vervolgens dwong tot forse hulppakketten, was het taboe over overheidsschulden al geslecht. Het werd ineens realistisch, pragmatisch en no-nonsense om meer uit te geven dan er binnenkwam. Ook nu geldt: de beleidsadviseurs baanden de paden, de politiek volgt. X

CV

SIMON OTJES

OPLEIDING

Studeerde en promoveerde in de politicologie.

WERKTE

als kiezersonderzoeker bij GroenLinks.

IS NU

wetenschappelijk medewerker bij het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen van de Rijksuniversiteit Groningen en universitair docent Nederlandse politiek aan de Universiteit Leiden.

A surreal painting depicting a person in a dark blue sweater and black pants standing in a vast, flat green field. They are holding a long, coiled red hose that extends across the foreground. A stream of water is being sprayed from the hose onto the grass. In the sky, which transitions from a deep blue at the top to a lighter, purplish blue near the horizon, three butterflies are visible: a pink one in the upper right, a blue one in the center, and a yellow one in the lower right. The overall style is painterly and dreamlike.

**'De macht van het norm-denken is
dat migranten altijd buiten de norm
vallen, zelfs wanneer ze hun best doen
onderdeel van de norm te worden'**

— Halleh Ghorashi, p. 32